

Potknięcia impresorów i wypowiedzi w sprawie omyłek druku w książce drugiej połowy XVIII wieku. Rekonesans

BOŻENA MAZURKOWA

ORCID: 0000-0003-3546-6583

(Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Obserwowane w ostatnich dekadach zawrotne tempo postępu naukowego i technicznego doprowadziło między innymi do cyfryzacji wielu dziedzin życia. Upowszechnienie i popularyzacja techniki cyfrowej objęły także proces powstawania, druku i dystrybucji książki, udostępnianej zarówno w tradycyjnej formie, jak i w wersji zdigitalizowanej – na nośnikach elektronicznych, jako e-booki lub w sieci na internetowych serwerach. Zmiany te niewątpliwie znacznie ułatwiają i przyspieszają pracę autorom oraz redaktorom na wszystkich etapach przygotowywania publikacji – umożliwiają wprowadzanie wszelkich modyfikacji tekstu i korekt zauważonych błędów (między innymi literówek, powtórzeń, rozmaitych omyłek, niekonsekwentnych zapisów w tekście głównym i przypisach) nawet w egzemplarzu okazowym. W konsekwencji ze struktury książki (niezależnie od jej docelowej formy) z wolna znika współcześnie jeden z tradycyjnych elementów jej ramy wydawniczej¹ – wykaz dostrzeżonych (zwykle ważniejszych) błędów druku ze sprostowaniami, jak zauważa bowiem Wojciech Łysek:

» Obecnie coraz rzadziej mamy do czynienia z klasyczną fazą końcową prac nad książką, czyli czytaniem erratowym – czytaniem kolejnych składek przysyłanych po wydrukowaniu przez zakład poligraficzny (przed oprawieniem bloku książki). Jest ona praktykowana przez bardzo starannych wydawców i przede wszystkim w odniesieniu do pozycji,

1 Zob. R. Ociecek, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, w: *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7–8.

w których pozostawienie omyłki bez sprostowania znacznie utrudniłoby korzystanie z publikacji lub wprowadzało w błąd czytelnika, który słusznie oczekuje od książki, że będzie ona źródłem rzetelnej informacji².

Zestawienia omyłek druku wraz z poprawkami stanowią zatem formalne poświadczenie pieczołowitego czuwania wydawców, a w dawnych wiekach przede wszystkim impresorów nad nienagannym kształtem dzieł, które wyszły z ich oficyn. W powstałej przed półwieczem *Encyklopedii wiedzy o książce* zamieszczono jedynie elementarne wiadomości o załączanym do publikacji tabelarycznym, zaopatrzonym „w sprostowania i uzupełnienia” zestawieniu uchybień dostrzeżonych po wydrukowaniu tekstu³. W porównaniu z przywołaną zdawkową, jednozdaniową definicją więcej uwagi poświęcono temu tradycyjnemu elementowi ramy wydawniczej dzieł w nowej *Encyklopedii książki*, gdzie podano zwięzłe informacje najpierw o lokalizacji i kompozycji wykazów omyłek we współczesnych publikacjach, a następnie o poprawkach w rękopisach i w drukowanych księgach – w drugim przypadku początki zwyczaju łącząc z włoskimi inkunabułami z ósmej dekady XV wieku⁴.

*

W przywołanej literaturze przedmiotowej akcentuje się występowanie wykazów błędów druku niemal od początku produkcji książek techniką Gutenberga. Rekonesansowe rozpoznania w źródłach staropolskich, przeprowadzone w celu zarysowania szerszego kontekstu podjętych rozważań, dostarczyły ciekawej egzemplifikacji w *Kronice wszytkiego świata...* Marcina Bielskiego. W księdze tej po ozdobnym finaliku pod tekstem historiograficznego dzieła widnieje usprawiedliwiająca formuła tytułowa *Pobłędzenie zwłaszcza w niebytności mojej*, a dalej w zapisie

2 W. Łysek, *Errata, czyli błędy ujawnione*, „Wydawca” 2004, nr 2, s. 18.

3 Zob. hasło *Errata* w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. naczelna A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław 1971, s. 674.

4 Zob. hasło *Errata* w: *Encyklopedia książki*, t. 1: *Eseje, A–J*, red. A. Żbikowska-Migoń i M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 624. Garść interesujących szczegółów na temat wykazów omyłek w dawnej książce dodała ostatnio Klaudia Socha, zamieszczając w obszernej publikacji autorskiej o charakterze bibliologicznym esencjonalne uwagi poświęcone między innymi typograficznej oprawie, kompozycji oraz formułom (głównie łacińskim – z XVII w.), jakimi określano części ramowe, które świadczą o trosce dawnych wydawców o poprawność tekstów w drukach tłoczonych w oficynach Uniwersytetu Jagiellońskiego od schyłku XVII do drugiej dekady XIX w. Zob. eadem, *Typografia publikacji pochodzących z drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego 1674–1819*, Kraków 2016, s. 264–265. Natomiast erratom we współczesnych publikacjach bliższą uwagę poświęcił Wojciech Łysek, omawiając ich zakres, tytuł i oznaczenie, układ, format oraz sposób umieszczenia. Zob. idem, *Errata, czyli błędy ujawnione...*, s. 18–20.

ciągłym wykaz błędów z korektą, zajmujący także całą następną stronę⁵. Najpierw w formie narracyjnej pisarz odnotował brak numeracji niektórych kart i wskazał konsekwencję tego w przypadku *Kosmografii*... Zamieścił również dodatkowe objaśnienie i zwrócił uwagę na słabe odbicie jednej z czcionek w całym dziele:

- » Na przodku kroniki nie masz liczby na 4 listoch – napisz sobie każdy. Też na kosmografiję nie masz liczby, przeto i rejestru nie masz. Gdzie najdziesz w kosmografiję gradusy, rozumiej stopnie. We wszystkiej kronice źle się wyciskało e, także i domysłał się.

W pozostałej części zestawienia erratowego podano, jaki zapis „stoi”, a jak „ma być” w konkretnych miejscach (na przykład „od spodu na piątym wirszu”, „Na przodku”, „na 4 wirszu”, „nad tytułem”) na stronie nieparzystej („pirwej”/„pirwszej”) lub parzystej („drugiej”) każdej z 26 kart („listów”), na których zauważone zostały omyłki.

Natomiast w zasadniczym zrębie poszukiwania źródłowe przyniosły rezultat zerowy w przypadku szesnastowiecznych edycji dzieł czołowych twórców renesansowych⁶. Mało prawdopodobne wydaje się więc, aby takie wykazy zamieszczano w książkach z tekstami autorów drugo- i trzeciorzędnych. Możliwe zatem, że korekty pomyłek (wszystkich dostrzeżonych lub tylko ważniejszych) impresorzy załączali wówczas głównie do prac o charakterze naukowym lub użytkowym. Bez wątpienia jednak zamieszczanie tego typu wykazów uchybień wraz z poprawkami w wydaniach dzieł *stricte* literackich upowszechniło się w wieku XVII. Przemawiałby za tym między innymi fakt, iż w ramach rekonesansu właśnie w edycjach z tego stulecia udało się dotrzeć do interesujących przykładów piśmienniczych potwierdzeń troski impresorów o korektę niedostrzeżonych błędów i tym samym zapewnienie czytelnikom dostępu do poprawnych tekstów.

Na podstawie poczynionych wstępnych rozpoznań można stwierdzić, że w prymarnych wydaniach dzieł twórców barokowych informacje o pomyłkach druku podawano w dwojaki sposób, bezpośrednio po publikowanym dziele – na odrębnych

5 Zob. *Pobłądzenie zwłaszcza w niebytności mojej* w tomie: M. Bielski, *Kronika wszytkiego świata na sześć wieków, monarchiję cztery rozdzieloną, z kosmografiją nową i z rozmaitemi królestw, tak po-gańskimi, żydowskiemi, jako i krześcijańskimi, z Sybillami ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty cesarskie, papieskie i tych królów z ich królestwy: asyryjskich, egipskich, żydowskich, greckich, perskich, tureckich, węgierskich, czeskich i inych rozmaitych, tak królów, książąt, jako inych przelożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551, są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana*, Kraków: [b.d.], 1551, k. Eeee,v–[Eeee,]r.

6 Rozpoznania objęły edycje dzieł następujących twórców staropolskich: Andrzeja Krzyckiego, Jana Dantyszka, Klemensa Janickiego, Mikołaja Reja, Łukasza Górnickiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Jana Kochanowskiego, Piotra Skargi, Sebastiana Fabiana Klonowica i Szymona Szymonowica.

kartach. Z jednym rozwiązaniem stykamy się na przykład w edycji *Metamorfoz* Owidiusza w przekładzie Waleriana Otwinowskiego (1638). Po tekście ostatniej, piętnastej księgi i wakacie na stronie parzystej zamieszczono na całej karcie *Omyłki w druku* – w żywej paginie określone jako *Errata*⁷. W dwóch kolumnach, nad którymi widnieją formuły: „Napisano tak” oraz „A ma być tak”, podano 83 potknięcia drukarskie wraz z poprawkami. Edycję zamykają poświęcone przekładowi dwa łacińskie wiersze pochwalne Stanisława Morsztyna oraz nazwany indeksem wykaz tematów podjętych w kolejnych rozdziałach wyodrębnionych tu piętnastu ksiąg dzieła. Informacja o błędach druku podobnie została ujęta w wydaniu *Wojny kozackiej...* ([1651–1655]) Samuela Twardowskiego. Bezpośrednio po dziele zamieszczono *Errata znaczniejsze*⁸. W dwóch kolumnach, oznaczonych jako: „Stoi” oraz „Czytaj”, podano 34 błędne zapisy wraz ze sprostowaniami. I dopiero pod tym jednostronicowym wykazem widnieje zamykająca edycję formuła: „FINIS”. Warto wspomnieć także o zestawieniu opatrzonym oryginalną formułą *Omelki, które dla złęgo i nieczytelnego przepisania w druk weszły, a nierychło ich postrzeżono, tak się poprawić powinny* w edycji przekładów sporządzonych przez Jana Andrzeja i Stanisława Morsztynów. Na trzech końcowych kartach bez paginacji podano, umieszczone w jednej kolumnie, 83 błędy druku, a w drugiej ich korektę, każde z potknięć poprzedzając wskazaniem „jest”, a poprawkę – „ma być”. W przypadku omyłek, do jakich doszło w przedmowie i w czterech dziełach, odnotowano numery stron („Pagina”) i wersów („Wiersz”), a dodatkowo przy potknięciach w pierwszym przekładzie – także numery strof⁹.

Natomiast z odmiennym rozwiązaniem, a przy tym mniej dogodnym dla czytelnika, stykamy się między innymi w wydaniu *Metamorfoz* Owidiusza w przekładzie Jakuba Żebrowskiego (1636). W usytuowanej bezpośrednio po dziele wypowiedzi skierowanej *Do Czytelnika*¹⁰ impresor zawarł objaśnienia dotyczące błędów dru-

7 Zob. *Omyłki w druku* w tomie: P. Owidiusz Naso, *Księgi Metamorphoseon to jest Przemian...* przez W. Otwinowskiego na polskie przetłumaczone i do druku podane, Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1638, k. Pppp.

8 Zob. *Errata znaczniejsze* w tomie: S. Twardowski, *Wojna kozacka późniejsza przez Najjaśniejszego Jana Kazimierza, króla polskiego i szwedzkiego, poparta i skończona szczęśliwie w roku 1651*, Leszno: Daniel Vetter, [1651–1655], k. [N]r.

9 Zob. *Omelki, które dla złęgo i nieczytelnego przepisania w druk weszły, a nierychło ich postrzeżono, tak się poprawić powinny*, w: „Psyche” *Lucyjana, Apulejusza, Marina, „Cyd albo Roderyk”, komedia hiszpańska, „Hippolit”, jedna z tragedji Seneki, „Andromacha”, tragedia z francuskiego przetłumaczona*, [b.m.r], k. Yyr-Ÿy.v. Dziękuję Michałowi Bajerowi za zwrócenie uwagi na wykaz błędów we wskazanym tomie, wydanym drukiem pod koniec wieku XVII lub na początku następnego stulecia. Odwołanie do jednej z poprawek podanych w tym zestawieniu zawiera „Komentarz edytorski” we współczesnej edycji: S. Morsztyn, *Hippolit, tragedia jedna z dziesięci, które wierszem łacińskim napisał Seneka, na polskie przetłumaczona. Andromacha. Tragedya z francuskiego przetłumaczona*, wyd. M. Bajer, R. Ruśnak, Warszawa 2016, s. 175.

10 Zob. [F. Cezary], *Do Czytelnika*, w: P. Owidiusz Naso, *Metamorphoseon, to jest Przeobrażenia*, ksiąg piętnaście, przekładania J. Żebrowskiego, Kraków: Drukarnia Franciszka Cezarego, 1636, k. [Ddd]r–[Ddd]r.

ku, zamieszczonych po tym „wprowadzeniu” (podobnie jak w *Kronice wszytkiego świata*... Marcina Bielskiego) w ciągłym zapisie – a nie w kolumnach:

» Omyłek w druku uchronić się nie zdarzyło – po części znajdują się. Zebrać się one zdało dla uwarowania się molestyje¹¹ w czytaniu; gdzie którą naleźć, liczba pokazuje; przedniejsza kartę, pośledniejsza wiersz znaczy. Wedle tej przestrogi poprawiwszy, Czytelniku łaskawy, czytaj zdrów i łaskaw bądź.

W wypowiedzi, której kontynuację stanowi wykaz omyłek i poprawek, drukarz z jednej strony podkreślił starania o to, aby lektura tekstu nie nastęrczała kłopotu, a z drugiej – odwołał się do wyrozumiałości odbiorcy dzieła. Nie bez powodu prosił czytelnika o łaskawość, skoro po tym wprowadzeniu widnieje aż 147 błędów druku, wraz z korektami zajmujących dwie i pół strony. Należy dodać, że w edycji tej interesujący nas rejestr nie został opatrzony odrębną formułą tytułową.

Podobne rozwiązanie zastosowano w wydaniu *Władysława IV*... (1649) Twardowskiego. Tu również wykaz błędów druku bez osobnej nazwy widnieje w obrębie tekstu skierowanego do przyszłych odbiorców¹². Adresowana *Do Czytelnika łaskawego* wypowiedź umieszczona bezpośrednio po dziele na odrębnej karcie wyszła spod pióra autora, który przejawiał zainteresowanie opiniami o utworze, a także wskazał powody napisania biograficznego poematu. Wspominając o swoim talencie w aurze topiki afektowanej skromności, nawiązał do licznych omyłek druku dostrzeżonych w tekście:

» Że jednak w tym skrypcie acz siła inszej niedoskonałości mojej, ale wiele się znajdzie i drukarskich errat, tedy, co by *in versum* albo w uszu *inconcinne* brzmiało, *subsistes paulum*¹³ i do tego rejestrzyku *recurres*¹⁴, który-ć się tu kładzie.

Nie bez racji Twardowski sygnalizował sporą liczbę pomyłek, ponieważ poniżej aż do połowy następnej strony widnieje ujęty w dwie kolumny („Pagina” i „Ma być”) wykaz 83 błędów drukarskich wraz z poprawkami.

*

11 molestyja – kłopot, przykrość.

12 Wypowiedź Samuela Twardowskiego *Do Czytelnika łaskawego* wraz z wykazem błędów zob. w edycji: idem, *Władysław IV, król polski i szwedzki*, Leszno: Daniel Vetter, 1649, k. [Nn₂].

13 *subsistes paulum* – zawahasz się krótko, (na) chwilę.

14 *recurres* – zwrócisz się.

W drugiej połowie XVIII wieku korekty potknięć zauważonych w publikacjach po wytłoczeniu składek, a przed ich oprawą również stanowiły trwałe i ważny element powstających druków, a zarazem poświadczenie, iż mimo krytycznych wypowiedzi poetów i publicystów (między innymi Ignacego Krasickiego i Franciszka Salezego Jezierskiego) na temat komercjalizacji rynku wydawniczego¹⁵, nadal można mówić w owym czasie o żywotności prawdziwej „sztuki książki”. Do takiego wniosku skłania także lektura wypowiedzi wstępnych, które w tym okresie kierowali do czytelników wydawcy i drukarze. Przy licznie działających drukarniach zakonnych i prywatnych (zwłaszcza w środowisku stołecznym) rynkiem zbytu książki rządziła zasada konkurencji, toteż ważne było przekonanie potencjalnych nabywców, że dana oficyna wydaje najszybciej, pięknymi czcionkami, na najlepszym papierze, możliwie bezbłędnie dzieła najznakomitszych autorów, dbając przy tym o wzbogacenie publikacji atrakcyjnym materiałem ornamentacyjnym¹⁶. Między innymi w przedmowie do pierwszej edycji antologii sielanek (1770) wydawca deklarował, iż Drukarnia Mitzlerowska będzie się starać „z wszelkim, ile być może, usiłowaniem księgami w wszelkim rodzaju umiejętności czysto i bez omyłek drukowanymi i piśmiennej Polsce przysługę czynić”¹⁷. Nie zawsze udawało się impresorom w pełni sprostać tak ambitnym zamierzeniom, czego formalnym poświadczeniem, a zarazem dowodem autentycznej troski o wysoki standard edytorski tłoczonych ksiąg, są wykazy błędów drukarskich zamieszczane ówczasie zasadniczo w zbiorowych lub wielotomowych wydaniach tekstów literackich i naukowych – rzadziej w przypadku pojedynczych utworów. Warto na wybranych przykładach przyjrzeć się bliżej tym tradycyjnym elementom struktury dawnej książki i jednocześnie ramy wydawniczej dzieł opublikowanych w drugiej połowie XVIII wieku.

W drukach z tego okresu informacje dotyczące potknięć przeoczonych na etapie składu i korekty publikacji, a zatem wymagających odnotowania i poprawy już po wytłoczeniu ksiąg, opatrywano kilkoma podobnymi nazwami. Najczęściej były to: *Omyłki*, *Omyłki drukarskie*, *Omyłki w druku*, *Poprawy*, *Omyłki i poprawki*, *Omyłki*,

15 Zob. T. Kostkiewiczowa, „*Księgi, wiersze, dzienniki...*”. *O poglądach na książki i czytanie w epoce oświecenia i w piśmiach Ignacego Krasickiego*, w: „Prace Literackie”, t. 31: *Antynomie Oświecenia. Tom specjalny w 200 rocznicę Konstytucji 3 maja*, red. P. Matuszewska, B. Zakrzewski, Wrocław 1991, s. 82–84; eadem, *Krytyka literacka w Polsce w epoce oświecenia*, w: E. Sarnowska-Temeriusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI i XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, Wrocław 1991, s. 167; B. Mazurkowska, *Oświeceni literaci, wydawcy i drukarze o czytelnikach, czytaniu oraz „ładajakich”, zakazanych i szacownych księgach*, w: eadem, „*Weksle prawdy i nieprawdy*”. *Studia literackie o książce oświeceniowej*, Warszawa 2011, s. 38–40.

16 Szerzej o tych problemach zob. B. Mazurkowska, *O reklamie wydawniczej w przedmowach edytorów i drukarzy polskich doby oświecenia*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 5: *Informacja naukowa – bibliotekarstwo – zagadnienia wydawnicze*, red. A. Jarosz, Katowice 1992, s. 134–149.

17 *Przemowa, w: Sielanki polskie z różnych autorów zebrane, a teraz świeżo dla pożytku i zabawy czytelników przedrukowane*, Warszawa: Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów, nakładem Towarzystwa Literatów w Polsce ustanowionego, 1770, k. [3]v; wszystkie wyróżnienia w cytatach – B. M.

Poprawki. Dwuczęściową formułę zastosowano w pierwszej części *Pana Podstolego* (1778) – najpierw wskazane są *Omyłki w druku*, czyli literówki w konkretnych wyrazach, a poniżej – *Omyłki w liczbie na kartach*, czyli błędy w paginacji¹⁸. W przejrzanych drukach oświeceniowych sporadycznie zdarzają się inne określenia, takie jak choćby *Przydatki i omyłki* w pierwszym tomie *Dzieł wszystkich* (1772) Tacyta¹⁹ czy *Poprawa omyłek druku w Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* (1782) Józefa Epifaniego Minasowicza²⁰. Oryginalne określenia mające obcojęzyczny źródłosłów zastosował Benedykt Chmielowski w *Nowych Atenach*. Wykazy dostrzeżonych błędów druku, będące częścią rozbudowanej, głęboko przemyślanej oraz rzetelnie i konsekwentnie opracowanej literackiej ramy wydawniczej tego dzieła, poprzedził on krótkimi wierszami – stąd poszerzone formuły tytułowe, które obejmują oba te elementy edytorskiej i artystycznej oprawy każdego z czterech woluminów encyklopedii²¹. Taka kompozycja przypomina rozwiązanie stosowane już w drukach z poprzedniego stulecia – z tą różnicą, że zamiast tekstu ujętego prozą, Chmielowski skierował do odbiorców wypowiedzi rymowane. W pierwszej i drugiej części dzieła widnieją: *Errorów drukarskich registr i ekskuza*; w następnej: *Errorów drukarskich registr, korekta i ekskuza w tej trzeciej części „Aten” popełnionych*, a w czwartej i zarazem ostatniej: *Errorów drukarskich registr, korekta i ekskuza*²².

Dostrzeżone błędy druku, zlokalizowane przez wskazanie numeru strony (skrót łaciński „P.”/„Pag”, czyli *pagina*, lub polski „K.” albo odpowiadający mu wyraz

18 Zob. *Omyłki w druku i Omyłki w liczbie na kartach* w edycji: I. Krasicki, *Pan Podstoli na trzy księgi podzielony*, [cz. 1], Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1778, s. [303].

19 Zob. *Przydatki i omyłki* w tomie: K.K. Tacyt, *Dzieła wszystkie*, t. 1, przekładania A.S. Naruszewicza, Warszawa: Drukarnia J. K. M. i Rzeczypospolitej Collegii S[ocietatis] I[esu], 1772, s. [XL].

20 Zob. *Poprawę omyłek druku* w edycji: J.E. Minasowicz, *Zbiór mniejszy poezji polskich drobniejszych albo Suplement do zbioru większego rytmów jego oczyszczonych, wydanych w dwóch tomach, a w czterech częściach w Warszawie R[oku] P[olskiego] 1755–[17]56. Przydane są na końcu łacińskie tegoż autora poezje etc.*, Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1782, s. [273].

21 Zob. M. Jarczykowa, *Literacka rama wydawnicza „Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 5, s. 114–125.

22 Zob. wymienione zestawienia błędów i popraw oraz zamieszczone przed nimi wiersze dotyczące dostrzeżonych potknięć w wielotomowej edycji: B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciency pełna, na różne tytuły jak na „classes” podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, cz. 1, Lwów: Drukarnia Pawła Józefa Golczewskiego, 1745, k. [Rrrrr₃]r–[Sssss₃]r; cz. 2, Lwów: Drukarnia J. K. M. Colleg[ii] Leop[oliensis] Societatis Iesu, 1746, Dddd₂v–[Dddd₄]v; cz. 3, Lwów: Drukarnia Colleg[ii] Societatis Iesu, 1754, k. Rrrrr–[Rrrr₄]v; cz. 4, Lwów: Drukarnia J. K. M. Collegii Societatis Iesu, [1756], k. [Hhhh₄]v–[Iiii]v; dalej w tekście głównym i w przypisach: *Nowe Ateny. Ze względu na rekonesansowy charakter rozpoznania poczynionych w publikacjach osiemnastowiecznych w sprawie błędów druku, w dalszych rozważaniach bliżej zaprezentowane zostaną wiersze, którymi Chmielowski dopełnił wykazy omyłek wraz z wymaganymi poprawkami, ponieważ ze względu na rozległość tych wykazów wymagają one odrębnej uwagi. Dwa pierwsze tomy encyklopedii wydane tuż przed połową XVIII w. współtworzą z dwoma pozostałymi jedno wieloczęściowe dzieło, któremu patronuje ten sam zamysł twórczy autora, toteż teksty ramowe w nich zamieszczone uwzględniane są w pracy.*

w pełnym brzmieniu – „Karta”) oraz oznaczonego liczbami lub opisowo (*penultis*, *ultimus*, ostatni) numeru wersu („Wiersz” bądź skrót łacińskiego odpowiednika „v.”, czyli *versus*) czy linijki (lin.) – w odniesieniu do tekstu prozą, w większości analizowanych druków podano w jednej kolumnie, a w drugiej, oznaczonej formułą „Popraw”, odnotowano zmiany, których należało dokonać nie tylko w tekście głównym, ale także „w nocie”, „w przypiskach”, „w tytułiku”, w zapisie kustoszy. Korekty zalecaną w trakcie lektury dzieł sygnalizują takie polecenia jak: „odmień”, „popraw”, „poprawić”, „przydać trzeba”, „przydaj” (w pierwszym tomie *Dzieł wszystkich* Tacyta), „czytaj” (między innymi w czterech częściach poetyckiego zbioru Minasowicza, gdzie wskazane dotąd oznaczenia występują w podanej kolejności, ale nie w układzie kolumnowym)²³, „czyt.”/„czy.” (w *Panu Podstolim*, cz. 1), *leg.* (*leges* – ‘czytaj’ – na przykład w obu tomach przekładów liryki Horacego) lub sprostowanie „miasto” – ‘zamiast’ (w *Panu Podstolim*, cz. 1). Niekiedy zestawione w kolumnach błędy druku oddzielano od poprawnych wersji wydłużoną pauzą, na przykład w drugim tomie *Historii narodu polskiego...*, albo większym światłem – jak w trzecim woluminie tego dzieła²⁴. Odmienne rozwiązanie zastosował Naruszewicz w edycji przekładów wierszy poety z Teos i jego późniejszych naśladowców. W tomie *Anakreon poeta grecki* (1774) nadał formę narracyjną informacjom o greckim źródle jednego z przekładów, a także o dostrzeżonych dwóch pomyłkach druku (w obu przypadkach odnotował jednak błędny numer strony: 44 i 45 zamiast 42 i 43)²⁵. Analogicznie ukształtowane zostały *Omyłki* w drugim tomie *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* (1781)²⁶ i nie można wykluczyć, że poprawki te zostały zredagowane przez samego autora.

Nieco inne zapisy oraz nadrzędne rozwiązanie kompozycyjne zostały zastosowane w czterech tomach encyklopedii Benedyka Chmielowskiego. Nad dwiema kolumnami, oddzielonymi pionową linią na każdej stronie wykazu, umieszczono stałe formuły. Nad jedną widnieje zapis: „Tu są errata / Tak czytając”, a nad drugą – „Tu ich korekta / Tak poprawuj”. W pierwszej kolumnie – podobnie jak czyniono to w innych drukach – zlokalizowano omyłki przez odnotowanie numerów stron (zapis: „Folio” lub skrótem: „Fol.”) oraz wersów, a także w konkretnych przypadkach

23 Zob. *Omyłki drukarskie* w edycjach: J.E. Minasowicz, *Zbiór rytmów polskich*, cz. 1–4, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej Collegii Scholarum Piarum, nakładem Krzysztofa Nicolai, 1755–1756: cz. 1, k. [S₂]v; cz. 2, k. [R_r]₄v; cz. 3, k. [Y_y]₃v; cz. 4, k. [L_l]₆v.

24 Zob. *Omyłki. Poprawki*, w: A.S. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 2–3, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej uprzywilejowana Gröllowska, 1780–1781: t. 2, k. [Hh]_r; t. 3, k. Cc_v–[Cc]₂r.

25 Zob. *Omyłki* w tomie: *Anakreon poeta grecki*, [przekłady A.S. Naruszewicza i J. Kochanowskiego], Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1774, k. L₂r.

26 Zob. *Omyłki* w edycji: A.S. Naruszewicz, *Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[iteńskiego]*, t. 2, Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1781, s. [499] (właśc. [426]).

podano dodatkowe wiadomości (na przykład jakie słowo należy „zmasać”, a jakie „przydać”) i bardziej szczegółowe lokalizacje omyłek (między innymi „na końcu karty”, „w kolumnie drugiej”, „w kolumnie średniej”), natomiast w następnej (już bez szczegółowych poleceń) odnotowano poprawki.

Zestawienia dostrzeżonych błędów druku oraz wymaganych zmian w zdecydowanej większości przejranych publikacji zamieszczano po, zamykającym książkę lub jej wyraźnie wyodrębnioną część, ostatnim elemencie piśmienniczym (po indeksie osobowym i/ lub rzeczowym bądź spisie treści) czy też literackim (po konkretnym utworze). Wyjątkiem są edycje z usytuowaną na końcu książki aprobatą cenzorską i zezwalającą na druk formułą: *Imprimatur*, a także tomy, w których jako ostatnia składka, opatrzona odrębną paginacją bądź oznaczona nowymi sygnaturami, dodany jest katalog książek opublikowanych w danej oficynie²⁷. Od tej zasady odstąpiono między innymi w pierwszym tomie *Poezji* (1787) Franciszka Dionizego Książnina, gdzie korektę błędów druku zamieszczono przed spisem treści (*Regestrem*), który stanowił zamykający element kompozycyjny książki²⁸.

Wykazy błędów druku z poprawkami najczęściej podawano na odrębnej karcie bez paginacji, rzadziej na wolnej (zwykle parzystej) ostatniej stronie w woluminie (jak na przykład w drugim tomie *Dzieł wszystkich Tacyta*)²⁹, ale stosowano też, chociaż rzadziej, kompozycyjne rozwiązanie wskazane w drukach z XVII stulecia, między innymi w edycji *Władysława IV... Przykładem* mogą tu być *Omyłki drukarskie* na końcu pierwszej i drugiej części *Zbioru rytmów polskich* (1755). W obu przypadkach wykazy potknięć i poprawek zamieszczono bezpośrednio pod zajmującym około pół strony spisem treści utworów w każdej z dwu partii woluminu – natomiast w trzeciej i czwartej części poetyckiego zbioru wskazano je na odrębnych kartach. Analogiczne rozwiązanie zastosowano w wydanych przez Naruszewicza i Minasowicza obu tomach *Pieśni wszystkich Horacjusza przekładania różnych* (1773–[1774/1775]), gdzie dla korekty dostrzeżonych błędów wystarczyło miejsca na ostatniej stronie druku – pod alfabetycznymi zestawieniami incipitów tłumaczonych wierszy rzymskiego liryka³⁰.

27 Zob. między innymi liczący osiem kart z paginacją [1]–16 *Katalog niektórych książek nakładem Gröllowskiej Księgarni Nadwornej J. K. Mci drukowanych*, zamieszczony jako ostatni element w przywołanej już edycji pierwszej części *Pana Podstolego...*

28 Zob. *Poprawki* w wydaniu: F.D. Książnin, *Poezje*, t. 1, edycja zupełna, Warszawa: Drukarnia Uprzywilejowana Michała Grölla, 1788, s. [256].

29 Zob. *Omyłki. Poprawki* w książce: K.K. Tacyt, *Dzieła wszystkie*, t. 2, przekładania A.S. Naruszewicza, Warszawa: Drukarnia J. K. M. i Rzeczypospolitej S[ocietatis] I[esu], 1773, s. [XLIV].

30 Zob. *Omyłki. Poprawki* w: *Pieśni wszystkie Horacjusza przekładania różnych*, t. 1, [wyd. A.S. Naruszewicz, J.E. Minasowicz], Warszawa: Nakładem Michała Grölla, 1773, k. [U₆]v; *Omyłki*, w: *Pieśni wszystkie Horacjusza przekładania różnych*, t. 2, [wyd. A.S. Naruszewicz, J.E. Minasowicz], Warszawa: Nakładem Michała Grölla, 1773 [właśc. 1774/1775], k. [Z₁]r.

Liczba błędów druku w wykazach z drugiej połowy XVIII wieku jest bardzo zróżnicowana i zależna głównie, jak się wydaje, od kwalifikacji obsady poszczególnych oficyn, a zatem od poziomu usług wydawniczych, jak również od troski prefektów lub właścicieli drukarni o staranność publikacji, czego wyrazem było między innymi czuwanie nad sumiennymi korektami i rzetelnym wprowadzeniem poprawek dostrzeżonych omyłek. Na przykład w edycji komedii *Solenizant...* (1780) Krasickiego widnieje tylko 1 zmiana³¹; w drugim tomie *Pieśni wszystkich Horacjusza...* – 2, a w pierwszym – 17; w kolejnych częściach poetyckiego zbioru Minasowicza liczba poprawek (wyjawszy różnice w paginacji) wynosi: 29, 15, 30, 19; w drugim i trzecim tomie *Historii narodu polskiego...* – odpowiednio: 25 i 27 omyłek; w dwóch pierwszych tomach *Dzieł wszystkich Tacyta* podobna liczba sprostowań – 27 i 23, natomiast w niewielkim tomiku mieszczącym *Zbiór mniejszy poezji polskich drobniejszych...* Minasowicza – aż 29. W tym względzie nie bez znaczenia była też, jak można sądzić, objętość publikacji, a także troska samego autora o poprawność druku, o czym świadczą między innymi wykazy omyłek we wszystkich częściach *Nowych Aten*, liczących kolejno: 909, 788, 704 i 628 stron. W części pierwszej wskazano aż 353 błędy druku, w drugiej – 157, w trzeciej – 161, a w czwartej – 185.

Z pewną dozą ostrożności można by więc przyjąć, że długie rejestry omyłek drukarskich w czterech częściach *Nowych Aten* obejmowały, jeśli nie wszystkie potknięcia, to przynajmniej ich zdecydowaną większość. Analogicznej opinii nie można wydać o innych przywołanych już publikacjach jedynie na podstawie zestawionych w nich sprostowań. Do takiego sądu skłaniają między innymi dzieła, których wydaniem zajął się Franciszek Bohomolec, ceniony pisarz i tłumacz oraz zasłużony wydawca dzieł staropolskich i oświeceniowych autorów³². Książki, nad którymi czuwał jako redaktor, a od 1762 roku również prefekt stołecznej drukarni jezuickiej, po kasacie zakonu przemianowanej na Drukarnię J. K. Mci i Rzeczypospolitej, bez wątpienia cechuje troska o poprawność tekstów oraz staranny kształt typograficzny tomów – nie tylko publikacji pojedynczych dzieł, których był autorem, tłumaczem lub edytorem, ale także zbiorowych, wielotomowych przedsięwzięć wydawniczych. Świadczy o tym między innymi imponująca rozmiarami edycja *in folio Zbioru dziejopisów polskich...* Zapewne ze szczególną pieczołowitością Bohomolec czuwał nad tomem pierwszym, skoro uczynił z niego dar koronacyjny jezuitów prowincji mazowieckiej dla Stanisława Augusta

31 Zob. *Omyłki w druku* w edycji: M. Mowiński [właśc. I. Krasicki], *Solenizant, komedia w trzech aktach*, Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1780, s. [96].

32 Zob. W. Gramatowski, *Franciszek Bohomolec – wydawca, prefekt drukarni i redaktor „Wiadomości Warszawskich”*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, nr 3/4, s. 531–572; B. Mazurkowska, *Przedmowy Franciszka Bohomolca – pisarza i wydawcy*, w: eadem, „Weksle prawdy i nieprawdy”..., s. 203–262.

Poniatowskiego³³. Żaden z czterech woluminów nie zawiera wykazu omyłek dostrzeżonych już po przedrukowaniu staropolskich kronik, do których wydawca dodał własne przedmowy i skomponowane prozą listy dedykacyjne. Nie oznacza to jednak, że składy poszczególnych części tego imponującego przedsięwzięcia wolne są od błędów.

W czterotomowej edycji występują między innymi pomyłki paginacji. Bohomolec nie odnotował i nie skorygował tych potknięć żadnym zapisem, uznając widocznie, że nie są na tyle istotne, aby powiadamiać o nich czytelnika, skoro kustosze na każdej stronie gwarantują zachowanie ciągłości tekstu poddanego lekturze. Z tym większym uznaniem dla wydawniczej staranności należy przyjąć adnotację, którą w związku z analogicznym uchybieniem Minasowicz zamieścił po wykazie omyłek w pierwszej części *Zbioru rytmów polskich*, podając sposób korekty błędów druku w celu zachowania ciągłości paginacji we wskazanym fragmencie edycji:

» NB Omyłka w powtórzonej liczbie na kartach 142, 143, 144 jest nagrodzona przez ujęcie tyleż liczby od karty 173 aż do kar[ty] 177, żeby zupełny komput³⁴ wszystkich pagin był znaleziony.

Dodajmy, że takie uchybienia staranni wydawcy korygowali nawet w edycjach pojedynczych dzieł, zwłaszcza jeśli wyszły spod pióra znanych twórców. Przykładem może być adnotacja zamieszczona na końcu *Omyłek drukarskich* w pierwszej części *Pana Podstolego* w związku z pominięciem w paginacji stron 239 i 240: „Po karcie 238 czyt. *consequenter* miasto (24I) 239, 240, 24I etc. aż do końca”. Trzy tego rodzaju omyłki wskazano również w trzecim tomie *Historii narodu polskiego...*, gdzie po stronie 347 ponownie nadrukowano numery 346, 347, a po 351 – powtórnie 350, stąd zalecono następujące zmiany: 346 → 348; 347 → 349; 350 → 352. Natomiast w drugim tomie *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* tylko jedna adnotacja dotyczy tego typu błędu: „Od karty 120 [czyli od numeru 12I – B. M.] liczby omyłone aż do końca”, lecz jego konsekwencje (naddatek 80 numerów) widoczne są w pozostałej części woluminu z ostatnim nadrukowanym numerem strony: 498. Nie odnotowano jednak innych omyłek w paginacji,

33 Zob. [F. Bohomolec], *Najjaśniejszemu Stanisławowi Augustowi, z Bożej łaski Królowi Polskiemu, Wielkiemu Książęciu Litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu, żmudzkiemu, wołyńskiemu, podolskiemu, podlaskiemu, kijowskiemu, inflanckiemu, smoleńskiemu, sewerskiemu, czerniechowskiemu etc. etc., Panu naszemu Miłościwemu w dzień szczęśliwej Jego koronacji, w: Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zarwany, t. 1: „Kronika” Marcina Bielskiego, niegdyś w Krakowie drukowana, teraz znowu z doprowadzeniem aż do Augusta III przedrukowana*, [wyd. F. Bohomolec], Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u Ks[ięży] Societatis Iesu, 1764, k. a.

34 komput – rejestr, spis.

które wynikają z poprzedzenia ksiąg od drugiej do piątej nienumerowanymi kartami z wykazami treści. W edycji tej oraz w obu przywoływanych tomach *Historii narodu polskiego...* poprawiono także niewłaściwą numerację rozdziałów. W biografii hetmana dotyczy to zapisu w kustoszu: „Na karcie 69 liczba XIII – poprawić VIII”. Natomiast w dziele historycznym występują po trzy takie przypadki w każdym woluminie. Przy czym w tomie trzecim korekta nie jest pełna. Oprócz numerów dwóch rozdziałów: XXXIII → XXXIV (s. 359) i XXXIV → XXXV (s. 361), analogicznej zmiany wymagają trzy pozostałe – aż do końca czwartej księgi. Także w edycji przekładu dzieł Tacyta zamieszczono tego typu poprawkę – dotyczy ona błędnego oznaczenia rozdziału: LIV → LXIV (t. 2, s. 126, w. 10) i kustosza: XLVI → XXXVI (t. 3, s. 48). Wprawdzie takie uchybienia nie powodowały skażenia samych dzieł, ale mogły błędnie sugerować, że teksty zostały niepoprawnie złożone i występują w nich luki bądź niewłaściwa kolejność poszczególnych części. Zamieszczone poprawki, korygujące omyłki oznaczeń stron, rozdziałów i kustoszy, pośrednio potwierdzają kompletność i właściwe uporządkowanie książek. Natomiast w edycjach prac dziejopisarskich i biograficznych dużo poważniejszy charakter mają błędy w zapisach dat rocznych. W obu tomach *Historii narodu polskiego...* zdarzyło się to dwukrotnie: 1134 → 1135 (t. 3, s. 269), a korekta 1035 → 1025 wymagana jest w tomie drugim od strony 203 do 208. W wykazie błędów w *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* widnieje szersze objaśnienie do tego typu uchybienia:

» Karta pod literą K, a pod liczbą 77 zawiera w sobie omyłkę chronologiczną, przeto na miejsce onej powinien introligator włożyć inną przedrukowaną.

Wydaje się, iż wskazany tu błąd, polegający na dwukrotnym (s. 77 i 78) podaniu w obrębie marginaliów roku 1617 zamiast 1614, został odnotowany w korekcie tomu jeszcze przed powstaniem całego nakładu – stąd polecenie dodrukowania (zapewne w określonej liczbie) tej jednej karty z właściwą datą roczną i jej wymiany – ale zapis ten przeoczono i dlatego znalazł się w erratowym zestawieniu.

Nie tylko reedycja staropolskich kronik, ale też inne przedsięwzięcia wydawnicze Franciszka Bohomolca skłaniają więc do ostrożności w ferowaniu opinii o nienaganności druku tych publikacji. Znamiennym przykładem może być także zbiorowe wydanie *Dzieł* (1778) Naruszewicza³⁵. Tu również w czterech woluminach brak wykazów omyłek druku, chociaż błędy zdarzają się w każdym z nich, co rzetelnie

35 Zob. A.S. Naruszewicz, *Dzieła*, t. 1–4, [wyd. F. Bohomolec], Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1778.

odnotowała Barbara Wolska w edycji krytycznej poetyckiego dorobku tego twórcy³⁶. W ostatnim tomie *Dzieł* – wolnym od omyłek paginacji, występujących na przykład w tomie pierwszym – uczona podkreśla staranne opracowanie edytorskie i stosunkowo niewiele błędów, do których doszło głównie w przekładach łacińskich liryków Macieja Kazimierza Sarbiewskiego oraz wierszy Anakreonta i jego naśladowców. W komentarzu edytorskim do tej części edycji zbiorowej osobną uwagę poświęca potknięciom w przekładach ód poety barokowego – błędom druku oraz w oznaczaniu i lokalizacji łacińskich pierwowzorów, w drugim przypadku w celach porównawczych sięgając do redagowanej również przez Bohomolca edycji łacińskiej poezji tego twórcy (1769). Wnioski wskazują na niedostatki wydawniczych zatrudnień i edytorskiej praktyki prefekta stołecznej oficyny:

- » Porównanie przekazów wykazało, iż Bohomolec jako redaktor tej części tomu IV *Dzieł* Naruszewicza okazał się mniej uważny niż jako redaktor zbioru *Opera posthuma*, który otrzymał staranniejsze opracowanie³⁷.

Wprawdzie w czterotomowej edycji z epoki brak wykazu błędów drukarskich, ale Bohomolec miał świadomość, że nie uchronił przed pomyłkami przygotowanego wydania oryginalnej poezji Naruszewicza i jego przekładów. Nawiązał do tego aluzyjnie w przedmowie do tomu otwierającego zbiorową publikację:

- » Wydawca zatem wszelkiej użył usilności, która tylko być mogła, do zupełnego wszystkich dzieł zebrania [...]. Podzielił je na cztery tomy, ułożył ich porządek i nie ubliżył swojej pilności, a że by te dzieła, ile możności, od omyłek drukarskich zostały jak najczystsze. [...] Tymczasem łaskawy Czytelnik za niedostatek niektórych drobniejszych dzieł i za omyłki druku, bez których trudno się obejść, wybaczyć raczy³⁸.

Dodajmy, że wykazu błędów druku nie zawiera też opublikowany ponad ćwierć wieku wcześniej *Zbiór rytmów...* Elżbiety Drużbackiej, stanowiący pierwszy tom serii *Zebrań Rytmów przez Poetów Żyjących lub Naszego Wieku Zeszytych*

36 Zob. aparat krytyczny w edycji: A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 1, wyd. B. Wolska, Warszawa 2005, s. 219, 227; t. 2, Warszawa 2009, s. 188–189, 192–195, 198–200; t. 3, Warszawa 2012, s. 250–252, 256–261; t. 4, wyd. B. Wolska, A. Nowak-Masłowska, Warszawa 2015, s. 183–185, 187–188, 190–192, 195, 197, 199.

37 B. Wolska, *Komentarz edytorski*, w: A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 4, s. 174.

38 [F. Bohomolec], *Przemowa*, w: A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 1, s. 42.

Pisanych – ważnego przedsięwzięcia edytorskiego, którego animatorem był Józef Andrzej Załuski³⁹. W liście do tegoż wydawcy, datowanym na 3 października 1752 roku, autorka skarżyła się na niestaranną korektę utworów zgromadzonych w obszernym woluminie:

» Teraz dopiero znalazłam czas wolny do przejrzania tej książki, w której znalazłam niemało errorów drukarskich, ale też osobliwie *Elegia*, nie mojej kompozycji, ani się do tak wysokiego stylu przyznawać mogę, nie wiem, skąd przyszedły⁴⁰.

Wskutek nieuważnej lektury tomu na etapie korekty do rąk czytelników trafiła książka wielorako skażona, zawierała bowiem nie tylko bardzo liczne, niepoprawione w odrębnym wykazie omyłki druku⁴¹, ale także pięć utworów, które nie wyszły spod pióra skarbnikowej żydaczewskiej. Fatalny błąd atrybucyjny Załuski sprostował dopiero w przedmowie do trzeciego tomu edytorskiej serii:

» PS W tomie pierwszym zbioru między wierszami WJMci pani Druźbackiej, s[karbnikowej] z[ydaczewskiej], mieszczą się elegie moralne. Znalazłem one w manuskrypcie, razem złożone z wierszami tej polskiej muzy, a że *suum cuique*⁴² wracać zwykłem, dowiedziawszy się, że są JO ksi[ążę]cia Ulryka [właśc. Udałryka – B. M.], koniuszego w[ielkiego] lit[ewskiego], temuż onych *publicam restitutionem*⁴³ tą przestrogą czynię⁴⁴.

39 Zob. E. Druźbacka, *Zbiór rytmów duchownych, panegirycznych, moralnych i światowych...*, zebrany i do druku podany przez J. Z. R. K. O. W. [J. Załuskiego, referendarza koronnego, opata wąchockiego] etc., Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospol[itej] Collegii Scholarum Piarum, 1752.

40 E. Marczevska-Stańdowa, *Listy Elżbiety Druźbackiej*, w: *Miscellanea z doby Oświecenia*, [t.] 1, [red. Z. Goliński], Wrocław 1960, s. 40.

41 Por. J. Starnawski, *Praca wydawcy naukowego*, Wrocław 1979, s. 64–65.

42 *suum cuique* [tribuere] – każdemu według jego zasług.

43 *publicam restitutionem* – publiczny zwrot.

44 J.A. Załuski, *Przemowa do nielaskawego Czytelnika, bo laskawy i zrozumie, i wyrozumie, i przebaczy*, w: idem, *Zbiór rytmów przez zwierszopisów żyjących lub naszego wieku zeszytych pisanych*, t. 3, Warszawa: [b.d.], 1754, k. [b₃]v. Korektową notatkę wydawcy „ukrytą” wśród preliminariów przeoczył Jan Nepomucen Bobrowicz i zamieścił wiersze Radziwiłła w edycji: E. Druźbacka, *Poezje*, z popiersiem autorki, [wyd. J.N. Bobrowicz], Lipsk 1837, s. 85–99. Ponieważ Załuskiego „mało kto czytał”, błędnie przypisywane skarbnikowej autorstwo „elegii” na szerszym forum sprostował dopiero Wacław Borowy w tomie: *Poezja polska w wieku XVIII*, [Czasy saskie], Kraków 1948, s. 19. Zob. hasło *Zaluski Józef Andrzej* w: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3: (Obejmująca druki stuleci XV–XVIII w układzie abecedowym), t. 23, [z. 2]: *Litera Z–Zazdrość*, zespół red. A. Borowski [et al.], do druku przygotowała Z. Otczykowska, Kraków 2000, s. 221.

Mimo wysokiej rangi edytorskiego zamysłu Załuskiego, na ostatecznym efekcie tego przedsięwzięcia zaciążyły liczne, niesprostowane uchybienia druku. Dotyczy to również dwóch następnych, niezbyt przejrzyście skomponowanych tomów z twórczością inicjatora serii. I dopiero czteroczęściowy zbiór poetycki Minasowicza nosi wyraźne ślady czuwania autora i wydawcy w jednej osobie nad poprawnym ukształtowaniem obu woluminów, o czym świadczą między innymi korekty dostrzeżonych błędów.

Jak można sądzić, ówczesni wydawcy oraz prefekci zakonnych drukarni i właściciele prywatnych oficyn, między innymi Michał Gröll, który wykazywał wielką troskę o wysoką jakość typograficzną i estetyczną drukowanych książek⁴⁵, decydowali się na zamieszczanie wykazów wyłącznie poważniejszych uchybień. Możliwe zatem, że właśnie to kryterium zdecydowało o umieszczeniu rejestrów omyłek i zmian jedynie w pierwszym i drugim tomie przekładu dzieł Tacyta oraz w drugim i trzecim tomie *Historii narodu polskiego...* (potknięcia zostały tu zlokalizowane tylko przez podanie numeru strony, ale bez wskazania wersu, co utrudnia lokalizację uchybień wymagających poprawek) – w obu przypadkach po indeksie nazwanym *Rejestr nazwisk i rzeczy znajdujących się w tym tomie* oraz informacji o dziennej dacie zakończenia druku. Brak ich natomiast w czterech pozostałych woluminach tego dzieła (t. 4–7), które wydano w epoce, a w przypadku translacji pism rzymskiego historyka – w dwóch ostatnich (t. 3–4)⁴⁶. Szczegółowa i uważna lektura zapewne pozwoliłaby ustalić, czy faktycznie Michał Gröll zdołał bezbłędnie wydać obszerny *Zbiór potrzebniejszych wiadomości...* (1781) Krasickiego⁴⁷. Dodajmy też, że tylko w ostatnim, siódmym, wydanym przez stołecznych pijarów, tomiku *Zabawek wierszem i prozą* (1787) Franciszka Karpińskiego widnieją *Omyłki w druku*⁴⁸, nie ma ich natomiast w sześciu poprzednich, które również zostały opublikowane w Warszawie.

*

W przywołanych edycjach dzieł literackich, biograficznych i naukowych z drugiej połowy XVIII wieku odnotowano wymagające korekty omyłki o różnym „ciężarze

45 Zob. A. Pawiński, *Michał Gröll. Obrazek na tle epoki stanisławowskiej z dodaniem spisu wydawnictw Gröll'a ułożonego przez Zygmunta Wolskiego*, Kraków 1898, s. 1–6.

46 Zob. A.S. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 4–7, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej uprzywilejowana Gröllowska, 1783–1786; K.K. Tacyt, *Dzieła wszystkie*, t. 3, przekładania A.S. Naruszewicza, Warszawa: Drukarnia J. K. M. nakładem Michała Gröll'a, 1776; t. 4, Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1783.

47 Zob. I. Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*, t. 1–2, Warszawa–Lwów: Nakładem i drukiem Michała Gröll'a, 1781.

48 Zob. *Omyłki w druku* zamieszczone w edycji: F. Karpiński, *Zabawki wierszem i prozą*, t. 7, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u Ks[ięży] Scholarum Piarum, 1787, k. [i₄]r.

gatunkowym”. Jednak wszystkie, nawet najmniejsze błędy druku, które zasadniczo nie utrudniają zrozumienia treści dzieł i nie zakłócają ich lektury, z edytorskiego punktu widzenia doprowadziły do skażenia tekstów, a poprawki podane w wykazach mają na celu przywrócenie dziełom postaci zgodnej z intencją twórczą autorów⁴⁹. Powstaje jednak pytanie, jakie mogły być w trakcie lektury konsekwencje uchybień druku, jeśli czytelnik nie zapoznał się wcześniej z podanymi zmianami.

Najliczniej odnotowano drobne pomyłki, które wynikają ze zmiany kolejności, dodania lub z braku pojedynczych liter w odosobnionych wyrazach albo w wyrażeniach przyimkowych. Są one łatwo rozpoznawalne w tekstach ze względu na zniekształcanie brzmienia słów, nie zakłócają rozumienia i spontanicznie korygowane są przez czytelnika w trakcie lektury, na przykład w *Dziełach wszystkich* Tacyta: *bez pochychyby* → *bez pochyby* (t. 1, s. 287, w. 17), *zwycięąskie* → *zwycięskie* (t. 2, s. 248, w. 3), *budowika* → *budowiska* (t. 2, s. 333, w. 14); w edycji *Anakreon poeta grecki*: *gragnę* → *pragnę* (s. 42, w. 11). Niemal wyłącznie takie poprawki odnotowano w siódmym tomie *Zabawek wierszem i prozą* Karpińskiego (na przykład *tc* → *te*, s. IV; *sąbą* → *sobą*, s. LIV) i w pierwszej części *Pana Podstolego* (między innymi *sparwieoliwości* → *sprawiedliwości*, s. 51, w. 10; *sarca* → *serca*, s. 60, w. 20). Najwięcej tego typu literówek wskazano w edycjach twórczości Minasowicza, gdzie zdecydowanie przeważają one wśród błędów drukarskich: w *Zbiorze rytmów polskich* (na przykład *wyrozumceć* → *wyrozumieć*, cz. 1, s. 172, w. 26; *kontennr* → *kontent*, cz. 3, s. 272, w. 4; *pierwordony* → *pierworodny*, cz. 3, s. 286, w. 27; *niebornk* → *nieborak*; cz. 4, s. 84, w. 20), w *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* (na przykład *dotąq* → *dotąd*, s. 23, w. 21; *rozsądu* → *rozsądku*, s. 106, w. 10). Natomiast zaledwie do kilku analogicznych pomyłek doszło w drugim i trzecim woluminie *Historii narodu polskiego...* (między innymi *uoczyste* → *uroczyste*, t. 2, s. 258; *ofiaroiwał* → *ofiarował*, t. 3, s. 320). Drobne, literowe potknięcia zdarzały się również w zapisach łacińskich: po dwa błędy w trzeciej i czwartej części *Zbioru rytmów polskich*; cztery w drugim tomie dzieł Tacyta, a dwa w drugim tomie *Historii narodu polskiego...* Jedynie w *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* Minasowicza w *Poprawie omyłek druku* osiem korekt dotyczy form łacińskich, co proporcjonalnie i tak stanowi tylko część wszystkich zmian podanych w wykazie. Można przypuszczać, że pojedyncze nazwy, dłuższe formuły bądź całe utwory obcojęzyczne skłaniały zecerów do większej uwagi i ostrożności przy składaniu tekstów. Dzięki temu stosunkowo niewiele omyłek odnotowano w tego typu zapisach.

49 Zob. K. Górski, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, wstęp M. Strzyżewski, Toruń 2011, s. 23–24, 27–29; R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006, s. 74–75.

Przywołane przykłady uchybień druku w niewielkim stopniu zakłócają lekturę dzieł i zasadniczo nie prowadzą do zniekształcenia ich treści ani przekazywania czytelnikowi błędnych informacji. Niekiedy jednak niewłaściwe odczytanie w rękopisie całego słowa lub pomylenie przez zecera nawet jednej litery mogło spowodować zamieszczenie w książce innego wyrazu, a tym samym zmienić sens tekstu. Kilka takich przypadków odnotowano w edycji twórczości Minasowicza. Między innymi w wierszu *Lekcje albo nauki zwierciadłowe* jedna błędnie wprowadzona litera zniekształciła treść przekładu poety: „Te misterne *tam* struktury”. Przytoczony fragment utworu, dotyczący oprawy zwierciadła, w pełni zrozumiały jest dla odbiorcy dopiero po zapoznaniu się z odnotowaną poprawką: *tam* → *ram* (cz. 3, s. 294, w. 35). Analogiczna pomyłka nastąpiła w utworze tego autora *Na supresję jezuitów. Pisany i wydany roku 1775 ze Zbioru mniejszego poezji polskich drobniejszych...* Widniejąca w tomiku fraza „w pługu z n o ś c i e s i ę woły” wyraża nakaz zgodnego ciągnięcia rolniczego narzędzia w czasie orki przez zwierzęta zaprzęgane zwykle parami. Tymczasem poprawka *znoście się* → *znoicie się* (s. 189, w. 10) wskazuje, że intencją autora była konstatacja dotycząca ciężkiej, mozolnej pracy wołów na roli, a ponadto błąd druku spowodował wyraźne naruszenie regularnego w całym wierszu rytmu trzynastozgłoskowca wskutek ubytku jednej sylaby. Tak poważnych konsekwencji nie ma natomiast w tym tomiku Minasowicza omyłkowe dodanie litery do wyrazu w utworze *I, quo eundum est, non qua itur – Sen* w cyklu *Tetrasticha*. Wyrażone tu przekonanie, że cierpienia doświadczają nie ci, którzy kształtują w sobie cnotę, lecz osoby przeszkadzające w dążeniu do niej, poprzedza wprowadzenie: „T o w i e d z ą c”, które powinno brzmieć: „T o w i d z ą c” (s. 71, w. przedostatni). Wymagana zmiana ma charakter niuansowy i nie zmienia ani sensu tekstu, ani miary wiersza. Z perspektywy czytelnika podobnej ocenie podlega w tymże tomiku błąd druku na początku dystychu XLV *Marność honorów* w zbiorze poetyckich przekładów „Z francuskiego”: „T a ż światowych honorów wszystka korzyść nasza”. Poprawne brzmienie przywraca tu zmiana: *Taż* → *Ta z* (s. 224, w. przedostatni).

Natomiast do całkowitego zniekształcenia treści, a w pracach naukowych do przekazania czytelnikom błędnych wiadomości mogły niekiedy prowadzić zmiany fleksyjnych form wyrazów, spowodowane przez niewielkie nawet pomyłki literowe. W drugim tomie *Historii narodu polskiego...* jeden z przypisów (y) informuje o zasadach, jakie w swoim królestwie Karol Wielki wprowadził w organizacji administracji kościelnej, aby umożliwić biskupom lepsze wypełnianie duchownych powinności dzięki wyznaczeniu dla każdego z nich urzędnika zajmującego się w diecezji kwestiami gospodarczymi, wojskowymi i sądowniczymi. Do tego zapisu wkradł się poważny lapsus, z którego wynika, że w państwie Franków „przydawano zawsze b i s k u p ó w opatom, wójtów, czyli adwokatów świeckiego stanu” (s. 176).

Właściwy sens przywraca poprawka: *biskupów* → *biskupom*. Z kolei w tragedii *Józef...* w drugiej części poetyckiego zbioru Minasowicza wymagająca korekty zmiana liczby zaimka: *Te* → *Ta* (akt II, s. 250, w. 6), spowodowała, że akcent pada na senne przepowiednie dotyczące przyszłej władzy Józefa, a nie – jak zamierzał autor – na zbrodniczą rękę, którą Symeon chciał pozbawić życia swego brata. Równie poważnych konsekwencji nie ma natomiast omyłka (*dziełem* → *dzielom*) w refleksji Tacyta nad sławą: „rozmyśłem i pracą wygładzonym dziełem bezstronna potomność dank przyznaje” (s. 333, w. 16–18). W tejże edycji niuansowy charakter ma też potknięcie w utworze *Interregnum IX. Stefan Batory, Węgrzyn, książę siedmiogrodzkie*: „Rad by wszystkich miał w państwie s w y c h uczonych ludzi” pierwotny sens przywraca poprawka: *swych* → *swym* (s. 46, w. 12).

Tego typu drobne potknięcia zecera zasadniczo nieutrudniające czytelnikowi zrozumienia tekstów zdarzały się, aczkolwiek nieczęsto, również w edycjach dzieł poetyckich. Przykładem może być omyłka druku w drugim rozdziale pomieszczonego w poetyckim zbiorze Minasowicza utworu *Radostor jubiler wiary*, gdzie mowa o zachowaniu damy kuszącej swymi wdziękami pobożnego bohatera: „oczy s m u t n a ku niemu obróci” (cz. 3, s. 123, w. 15). Korekta przywracająca poprawne brzmienie tekstu: *smutna* → *smutne*, zasadniczo niewiele zmienia w portrecie kobiety emanującej (udawanym) smutkiem. Podobnie można ocenić dwa analogiczne błędy druku w *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* tego twórcy. Na początku dziewiątej strofy *Ody do Pokoju*: „Tygrysie, który nie znasz litości, lwie srogi! / Same ci tylko mordy m i ł o i pożogi” wymagana jest poprawka: *miło* → *miłe* (s. 6, w. 14). Zważywszy na fakt, iż Minasowicz bardzo często stosował w swoich utworach poetyckich inwersję, czytelnik w pełni może zrozumieć właściwy sens drugiego z przytoczonych wersów – nawet z błędem drukarskim. Podobna omyłka zdarzyła się w ósmym utworze ze zbioru *Disticha*: „Mało wybranych, lubo wielu jest wezwanych. / Bądź z liczby m a ł o , chcesz li być z liczby wybranych!”. Wyróżniony wyraz wymagał poprawki zgodnej z jego ówczesną odmianą (czego śladem jest współcześnie przyimek *pomału*, będący zrostem wykształconym z pierwotnego wyrażenia przyimkowego): *mało* → *mału* (s. 96, w. 8).

W omawianych wykazach błędów w kilku przypadkach omyłka polega na wprowadzeniu do druku zupełnie innego wyrazu niż widniał w przekazanym składaczkowi rękopisie dzieła. Mogło to prowadzić albo do zakłócenia logicznego toku tekstu, a tym samym procesu lektury, albo do zmiany sensu konkretnego fragmentu wskutek dodania całego słowa. Pierwszą możliwość ilustruje między innymi omyłka druku wymagająca korekty: *życia* → *ojca* na początku utworu *Władysław Jagiellończyk* z cyklu Minasowicza *Tron ojczysty, albo Życia królów i książąt polskich...* w drugiej części *Zbioru rytmów polskich*: „I tron, i umysł ż y c i a zarówno wspaniała

/ Odziedziczył Władysław” (s. 35, w. 1–2). Swą nielogicznością może też czytelnika zastanowić błędny zapis w dokonany przez tego twórcę przekładzie łacińskiego utworu *De formica electro inclusa*: „w c i e r n i s t e j topoli gęstwinie”, wymagający zmiany: *ciernistej* → *cienistej* (cz. 3, s. 96, w. 15). Analogicznej ocenie podlega fragment opisu pasterki w początkowej partii jego tłumaczenia francuskiego utworu *L'Amour-propre représentée sous la figure d'un berger qui veut séduire une bergère fidèle*: „zawsze w t r z o d z i e niespokojna”, gdzie konieczna jest poprawka: *trzodzie* → *trwodze* (cz. 3, s. 295, w. 20) – oczywista w kontekście dwóch inicjalnych wersów utworu: „Nigdy pasterka b e z t r w o g i / Swej nie może sunąć nogi”.

Podejrliwości czytelnika nie wzbudza natomiast pomyłka w krótkim utworze Minasowicza numer 87 ze zbioru *Disticha* w tomiku z 1782 roku: „Nie zna wygód miękkiego umiejętność łoża, / Mądroj głowie wezgłowie p o d ł a i rogoża”. W drugim wersie w formie eliptycznej wyrażona została myśl, że człowiek uczony, wykształcony nie szuka wygód i prześpi się nawet z głową na gałęziach z pospolitej rokity lub na uplecionej z nich prostej, niewyszukanej macie⁵⁰. Co do samej *rogoży* druk nie odbiega od zamysłu poety, czego nie można powiedzieć o deprecjonującym epitecie, na co wskazuje wymagana poprawka: *podła* → *poda* (s. 109, w. 9). Z kolei wskutek błędu wyrazowego do przyswojenia przez czytelników dość poważnego błędu rzeczowego w trakcie lektury trzeciego tomu *Historii narodu polskiego...* mógł się przyczynić zapis na stronie 305, z którego wynika, iż Udalryk (właściwie Oldrzych, książę Czech w latach 1012–1133 i 1134 z dynastii Przemyślidów), „nie słuchając rozkazów c z e s k i c h, wzbraniał się jechać do Mersburga, aby się o zmo w ę z Lutykami i przechowywanie Mieszka sprawował” (s. 305–306). Tymczasem informacja dotyczyła rozkazów c e s a r s k i c h, wydanych przez Henryka II, którego sprzymierzeńcem w walkach z Bolesławem Chrobrym był właśnie Oldrzych.

Należy jednak dodać, że konsekwencją omyłek wyrazowych nie zawsze jest zmiana sensu konkretnego fragmentu tekstu. Dzieje się tak, gdy wstawione przez zecera nowe słowo jest bliższym lub dalszym synonimem pierwotnego. Ilustruje to przykład z trzeciego utworu spośród tych, które w oryginale zaczynają się na literę „L” w zbiorze Minasowicza *Disticha łacińsko-polskie porządkiem abiecadłowym* w tomiku z 1782 roku. Adresowany do nowożeńców wiersz z umoralniającym przesłaniem poucza, że po licznych miłostkach w wolnym stanie obowiązani są do czystej, wiernej miłości małżeńskiej: „I g r a l i ś c i e dość, jużże bądź mężem, a ona / Żoną, czysta wam Wenus tylko pozwolona”. Sensu owego pouczenia zasadniczo nie narusza zmiana, jakiej zecer dokonał w przypadku inicjalnego wyrazu, który do pierwotnej postaci miała przywrócić poprawka: *Igraliście dość* → *Bujaliście dość*

50 Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4: P, wyd. 2 poprawne i pomnożone, Lwów 1858, s. 225 (hasło: *podły*); t. 5: R–T, Lwów 1859, s. 60 (hasło: *rogoż, rogoża, rogożina*).

(s. 173, w. 5). Wymienione czasowniki są bowiem synonimami: *igrać* – ‘bawić się, figlować, swawolić’; *bujać* – ‘korzystać z całkowitej swobody’.

Tego typu zmiany sporadycznie odnotowane zostały w omawianych wykazach błędów druku załączonych do edycji dzieł historiograficznych. Na przykład w pierwszym tomie przekładu dzieł Tacyta czytamy, że o śmierci Oktawiana Augusta doniesiono Germanikowi „n a b i e r a j ą c e m u” (‘zagarniającemu’, ‘czyniącemu swoją własnością’) „podatki w Galii” (t. I, s. 46, w. 6), gdy tymczasem powinno tam widnieć słowo *nakazującemu*. W tejże edycji mowa o Arminiuszu, wodzu germańskiego plemienia Cherusków, który rozgromił oddziały rzymskie i „gdziekolwiek p r z y s z e d ł” (‘dotarł, przybył’), chlubił się odzyskaną wolnością (t. I, s. 144, w. 19). Bardzo podobne znaczenie ma wskazane w poprawkach słowo *przypadł* (‘szybko podbiegł, doskoczył’). Jeszcze bliższa relacja synonimiczna zachodzi między wyrażeniem „r o z j a d ł e o n e” (‘rozwścieczone, rozjątrzone, zawzięte, zażarte’), które odnosi się do oddziałów rzymskich walczących z Numidami dowodzonymi przez Takfarinasa (t. I, s. 294, w. 13), a mającym je zastąpić w poprawce epitetem: *rozjadowane* (‘rozątrzone, rozwścieczone’).

W analizowanych edycjach rzadko w wykazach błędów odnotowane są pominięcia przyimków lub spójników, w niewielkim stopniu naruszające sens tekstów, na co decydujący wpływ ma kontekst, w jakim występują te ubytki. Oto przykłady takich omyłek w drugim tomie dziejopisarskiej pracy Naruszewicza: *a biegiem* „Noteci” → *a z biegiem* „Noteci” (s. 158, w. 8); *na chwytaniu* → *i na chwytaniu* (s. 385, w. 15/16) – w tym przypadku zastąpienie przecinka spójnikiem w niczym nie zmienia w tekście informacji o osłabieniu uwagi Bolesława Śmiałego w walce z oddziałami księcia czeskiego Wratysława II w 1062 roku.

W omawianych wykazach błędów druku sporadycznie zdarzają się też poprawy niezauważonej w trakcie korekty zmiany szyku wyrazów. Do tego typu potknięcia, które spowodowało nielogiczny zapis: „a w z w i ą ż e ł y k”, doszło w utworze opatrzonym łacińską formułą *Momentaneum, quod delectat – aeternum, quod cruciat* w *Zbiorze rytmów polskich* Minasowicza (cz. 3, s. 355, w. 160). Fragment ten powinien mieć następujące brzmienie w kontekście zdania: „A w ł y k z w i ą ż e wiecznej księżę / Nocy niewolnika”. Natomiast do poważnego błędu rzeczowego doprowadziła zmiana kolejności zaledwie dwóch wyrazów w drugim tomie *Historii narodu polskiego...*, wymagająca korekty: *i onych ku* → *i ku onych* (s. 21, w. 1). Pod rokiem 962 Naruszewicz powodów powolnego przyjmowania religii chrześcijańskiej przez Słowian upatrywał w ich „wrodzonej nienawiści” do Niemców i do ich duchowieństwa natarczywie ściągającego dziesięciny. Tymczasem wskutek przeoczonej pomyłki czytelnik otrzymał błędną informację, iż przeszkodą w rozszerzaniu się wśród narodów słowiańskich wiary w chrześcijańskiego Boga było wrogie

nastawienie Niemców do swoich księży, nieustępliwie pobierających należny im podatek.

Stosunkowo rzadko w zestawieniach omyłek druku wskazywano także przeoczone opuszczenia i przesunięcia fragmentów tekstu lub dodawano uzupełnienia i sprostowania. Głównie zmiany te dotyczą zapisów ujętych prozą. Na przykład w pierwszej części *Zbioru rytmów polskich* Minasowicza do didaskaliów w scenie 7 aktu III *Bohatyra chińskiego*: „W dalekości teatrum dają się widzieć bonzowie, mandarynowie” (s. 40), należy przesunąć na koniec zapis: „panowie i żołnierze chińscy”, przez omyłkę zamieszczony na początku monologu Leangi. Zmiana dokonana przez zecera błędnie sugeruje, że właśnie do wskazanych postaci bohaterka zwraca się bezpośrednio w swojej wypowiedzi. Na etapie druku nieuwaga przy składzie tekstu spowodowała uchybienie warsztatowe.

Ważne uzupełnienie źródłowe i zarazem korekta informacji o pierwowzorze wiersza Jana Kochanowskiego, podana w przypisie do tego utworu, znajduje się w pierwszej części *Omyłek* w tomie *Anakreon poeta grecki*:

» Na karcie 33 położyłem w przypisku, że mi nie wiadomo, skąd Kochanowski, wytłumaczył pieśń Anakreona, zaczynając się od słów „Podgórski żróbku”. Niemasz-ci wprawdzie tej pieśni między pewnymi dziełami tego poety, ale ją znalazłem między wątpliwymi w zbiorze poetów greckich *in folio*, pożyczonym mi z Biblioteki Załuskich; zaczyna się ta pieśń od słów „Equulea Threicia”.

Naruszewicz nie tłumaczył erotyku greckiego poety, po który sięgnął mistrz czarnoleski, wykazał się jednak dociekliwością i ostatecznie sprostował wcześniejszą adnotację.

Interesujące uzupełnienie widnieje na początku *Poprawek* w przywołanym już pierwszym tomie luksusowej edycji *Poezji* Książnina. Odnotowano tu konieczność istotnej dla odbiorcy zmiany w przypisie (h) na stronie 12, informującym, iż Temira, do której uczuć autor odwołał się w wierszu, to księżna generałowa ziem podolskich. Zgodnie z wolą twórcy adnotacja ta wymagała ważnego poszerzenia o wiadomości konkretyzujące rzeczywistą postać kryjącą się w jego poezji pod wskazanym imieniem: „Na to słowo *Temiry* opuszczona jest nota: «*) Księżny Czartoryskiej, generałowej podolskiej. Temira ją znaczy we wszystkich moich poezjach». Dopowiedzenie to jest istotne dla odbiorcy nie tylko na potrzeby lektury wspomnianej ody, ale także w przypadku innych utworów, w których postać pani na Puławach kryje się pod konwencjonalnym imieniem. Wymagane uzupełnienie ułatwia czytelnikom pełne zrozumienie od-

wołań poety do konkretnej, tak ważnej dla jego losów osoby z rzeczywistości pozaliterackiej.

Natomiast do zmiany o charakterze warsztatowym doprowadziło pominięcie jednego wyrazu w przekładzie *Sonetu Voitura, poety francuskiego o Uranii*, oznaczonego numerem XXV w zbiorze tłumaczeń Minasowicza „Z francuskiego”. Bez wątplenia odbiorca sięgający po ten tomik to czytelnik oddający się lekturze poezji dla przyjemności, a zatem w mniejszym lub większym zakresie obznajomiony z jej arkanami. Bez trudu więc zauważy naruszenie miary trzynastozgłoskowca w wersie dziewiątym: „Czasem rozum przez słabe pobudki wzruszy” i nie można wykluczyć, że niejako mimowolnie doda brakujący wyraz, jak wymaga tego następująca poprawka: „po słowie *pobudki* przydaj: *mię*” (s. 215, w. 17). Uzupełnienie to jest bowiem oczywiste w kontekście całej strofy, w której nie tylko wypowiedź ujęta jest w formie 1 os. liczby pojedynczej („znam”, „muszę”, „wielbię”, „nie śmiem”), ale występują w niej liczne wyrażenia z zaimkami, które korespondują z tymi formami fleksyjnymi czasowników: „moje męczeństwo”, „moje... ukaranie”.

Konieczność wprowadzenia drobnych uzupełnień i większych zmian w tekstach odnotowano również w wykazach omyłek, które załączono do biograficznego dzieła Naruszewicza i przywoływanych prac dziejopisarskich. W *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* taka adnotacja precyzuje czas przebywania hetmana we Lwowie w roku 1621: „Na karcie 350 po tych słowach: «będąc w tym mieście stołecznym Rusi Czerwonej», przydać trzeba: «jeszcze w miesiącu kwietniu»”. Natomiast w pierwszym tomie *Dzieł wszystkich* Tacyta wskazano trzy tego typu poprawki. Pierwsza: „po słowie *okazałość* przydaj: «wszędę go żołnierz otaczał»” (s. 15, w. 6), dotyczy pominiętych w tekście, a sygnalizowanych przez dwukropek, konkretnych przejawów pychy Tyberiusza, który tuż po śmierci cesarza Augusta podkreślał swój status imperatora. Druga zmiana (przypis 112 na stronie 150) dotyczy lokalizacji terenów na peryferiach rzymskiej Afryki (na granicy obecnej Tunezji i Algieru), gdzie znajdowały się siedziby Musulamiów. Z tego ludu wywodził się Numidyjczyk Takfarinas, przywódca zbrojnych wystąpień przeciw Rzymowi, zapoczątkowanych w roku 17 n.e. W poprawce Naruszewicz odnotował, iż Musulamiowie żyją tam, „gdzie wschodnia część” nie „kraju Datów”, tylko „daktyłów Bilgedulgerid” – czyli wskazanej miejscowości na terenie porośniętym przez palmy daktylowe. Natomiast trzecia zmiana korygowała błąd rzeczowy w rozdziale na temat sporu między Lacedemonami i Messenami o ziemię peloponeskie, na których znajdowała się świątynia Diany Limnatyckiej. Dotyczący racji Messenów zapis „grunt ów, na którym stał kościół, dostał się królowi ich Denteliatowi” (s. 314, w. 15), powinien brzmieć: „g r u n t D e n t e l l a t e s, na którym stał kościół, dostał się ich królowi”.

Poważniejsze konsekwencje mają pominięcia w *Historii narodu polskiego...* W drugim tomie do zapisu „na Polesiu w Pińszczyźnie” (s. 134) należy dodać: „Zygfyd Bayer kładnie Turów około Połocka”, natomiast w trzecim – po wykazie omyłek i poprawek wyrazowych zamieszczono formułę: „Opuszczono”, a pod nią dwa następujące uzupełnienia:

- » Na karcie 273 opuszczone dwie córki Bolesława Krzywoustego; jedna wydana za Duńczyka, druga za Brandenburczyka, jako się położyły w tablicach genealogicznych pod tytułem *Córki Bolesława z Niemkini*. Na karcie 307 opuszczono, że na zjeździe w Kruszwicy znajdował się między saskimi książętami Otto II, margrabia północny, syn Alberta *Ursus*, który tam sobie poślubił Judytę, córkę Bolesława Krzywoustego, jako świadczy chronograf Saxo i Gebhardus *in March[ionibus] aquilon[alibus]*, na karcie 121 pod tytułem *Juditha Polona*.

W obu wskazanych przypadkach doszło do poważnych potknięć merytorycznych, ponieważ w druku pominięto ważne informacje o postaciach historycznych oraz ich genealogii i koneksjach⁵¹.

Istotnym niedopatrzeniem są również występujące w badanych drukach, a zwłaszcza w dziełach o charakterze naukowym czy biograficznym, pomyłki (głównie literówki) w zapisie nazw własnych – miejscowości, krain oraz postaci historycznych, a także narodowości i plemion. W *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* zamieszczono tylko jedną tego typu adnotację: „Na karcie 100 *Gołtykona* popraw *Sołtykowa*”. Natomiast w przekładzie *Dzieł wszystkich* Tacyta – w tekście głównym i przypiskach – odnotowano szesnaście takich błędów, z czego sześć w tomie pierwszym, między innymi *Gaby* → *Galby* (s. 9, w. 13), *Wanon* → *Wonon* (s. 100 i nast.), a dziesięć w tomie drugim, na przykład *Huntnigton* → *Huntington* (s. 95, przypis), *Angeryna* → *Ageryna* (s. 223, w. 12). Wiele tego typu poprawek odnotowano również w *Historii narodu polskiego...* W drugim tomie podano sześć takich zmian, a siódma wynika z użycia zupełnie innej nazwy niż należało, co szerzej objaśniono: „w tekście i w nocie pomyliliśmy się, kładąc zamiast biskupstwa wrocławskiego – władysławowskie. Omyłka nasza poprawia się w k[siędze] III na karcie 360 – w nocie” (s. 89). Natomiast w tomie trzecim poprawy wymaga aż czternaście

51 Druga poprawka wymaga sprostowania. W uroczystym zjeździe książąt polskich, który Bolesław Kędzierzawy zwołał w Kruszwicy w roku 1148 (a nie 1149, jak odnotował Naruszewicz na podanej stronie 307), udział wziął nie Otto II z Brandenburgii zwany Szczodrym (ur. po 1147 – zm. 1205), tylko jego ojciec Otto I brandenburski (ok. 1130–1184). I to on był synem Albrechta Niedźwiedzia (ok. 1100–1170) z dynastii askańskiej oraz mężem Judyty Bolesławówny, którą poślubił 6 stycznia właśnie w czasie kruszwickiego zjazdu.

nazw własnych, z czego część błędów to literówki. Inne potknięcia spowodowały poważniejsze zniekształcenia i kwalifikują się do omyłek rzeczowych, na przykład *Wollin* → *Wielin* (s. 243 zamiast 143; 144), *Poruszanie* → *Pomorzanie*, *Pomoriam* → *Pomeraniam* (s. 215).

Błędne zapisy nazw własnych wraz z korektą stosunkowo rzadko podawano w edycjach dzieł *stricte* literackich, poetyckich. Jeśli dotyczą one znanych postaci lub miejsc, to zasadniczo nie naruszają sensu tekstów i nie zakłócają lektury. Oto przykłady tego typu zmian *Zbiorze rytmów polskich* Minasowicza: w części pierwszej (*Alchill* → *Achill*, s. 73, w. 9; *Peliksene* → *Poliksene*, s. 94, w. 13) i trzeciej (*z stezycherem* → *z Stezychozem*, s. 94, w. 8; *do Poski* → *do Polski*, s. 269, w. 8), w jego *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* (*Byrzę* → *Byrsę*, s. 15, w. 17) oraz w pierwszym tomie *Pieśni wszystkich Horacjusza...* – *Firmianu* → *Formianu* (s. 101, w. 13). Poprawne brzmienie ostatniej nazwy geograficznej zostało również podane w przypisie (a) bezpośrednio pod tekstem na tej samej stronie: „*Formianus ager*, kraj w kampanii włoskiej, w wino dobre obfity”.

Niektóre potknięcia drukarskie, nawet powstałe wskutek niewielkich zmian literowych, mogły zakłócić logiczną strukturę tekstu – a niekiedy zupełnie zmienić jego sens. Na przykład pod koniec sceny 9, która w komedii *Solenizant...* zamyka akt II, Skarbnikowa, oceniając zachowanie, grę w karty i rozmowy gości w domu Leandra, stwierdza: „Piękna polityka”, a po niej Podwojewodzina wypowiada słowa: „Piękne przecie, a przegranie piękniejsze”, gdy tymczasem początek jej kwestii z rekapitulacją towarzyskiego spotkania powinien brzmieć: „Piękne przyjęcie”. Z kolei w przypisie (x), którym *List do Jmci pana Szczęsnego Potockiego, wojewodzica ruskiego, o szczęściu człowieka w towarzystwie, czyli o Rzeczypospolitej* został opatrzony w siódmym tomie *Zabawek wierszem i prozą* Karpińskiego, błąd druku doprowadził do rażącego naruszenia sensu autorskiego objaśnienia. W tekście głównym pisarz podkreślił wielką wartość wolności, którą ojczyzna obdarowuje każdego szlachcica, zanim cokolwiek dla niej uczynił, stąd świadom rangi owego daru nie powinien oczekiwać innych nagród za „opłaconą” już służbę obywatelską (s. LXXXVIII). Przypis do tego miejsca rozpoczyna się od stwierdzenia: „Znaczenie tego słowa *wolność* nie ch przypomina nam to drugie słowo: *porządek*” (s. CVII). Tymczasem rozumowanie autora było całkowicie odmienne, co przywraca poprawka w wykazie *Omyłek w druku: niech przypomina* → *nie przypomina*. Karpiński zwrócił bowiem uwagę, że wolność nie przejawia się w respektowaniu z góry ustalonego układu, hierarchii czy następstwa spraw. Jej istoty pisarz upatrywał w możliwości dokonywania przez człowieka wyborów – z zaleceniem, aby pod nadzorem rozsądku „użycie tejsze wolności na wybraniu tylko między dobrym i dobrym zależało” (s. CVII–CVIII). Logiczny porządek wypowiedzi naruszył także wskazany w *Omyłkach*, na końcu tomu

Anakreon poeta grecki błąd druku w wierszu XXVIII *Sen* (s. 43, w. 4). W poetyckiej relacji z onirycznej przygody nielogicznie brzmi stwierdzenie bohatera, iż pędzący za nim w powietrzu Kupidyn, mimo uciążliwych ołowianych pęć, „d o c i a g n ą ł” go. W podanym kontekście użycia osobowej formy czasownika *dociągnąć* z dopełnieniem w bierniku nie uzasadnia żadne z jego znaczeń wskazanych w słowniku z epoki w powiązaniu z rzeczownikami w dopełniaczu. Nie ma tu bowiem mowy o ciągnięciu kogoś lub czegoś do określonego kresu, o dopełnianiu do pewnej liczby ani o dążeniu do czegoś czy docieraniu do pewnego miejsca⁵². Poetyckiej wypowiedzi sens przywraca dopiero poprawka: *dociągnął* → *doścignął* (‘dogonił, dopędził, dosięgnął’)⁵³, a potwierdzenie takiej właśnie wersji tekstu zawierają końcowe wersy utworu, gdzie mowa o miłosnym grocie, który spełnił senną przepowiednię: „Teraz przy pięknej Glicerze / Ten mię ostatni dogonił”.

Kilkanaście na pozór drobnych omyłek druku, które całkowicie zmieniają sens wyrazów, prowadząc do nielogiczności w tekstach, poprawiono także w pierwszym tomie *Pieśni wszystkich Horacjusza...* Oto kilka przykładów wraz z niezbędnym kontekstem: *obiegłszy niwy* → *odbiegłszy niwy* (‘porzuciwszy, opuściwszy’); *grunt z dziadów szczupłych* → *grunt z dziadów szczupły*; *miejsce kota* → *mniejsze kota*; *w jej domu wyjęcie* → *w jej domu przyjęcie* (‘ugoszczenie, potraktowanie’); właściwą intencję wyznania: „Miłosne piosnki śpiewam ze zwyczaju, / Wo l n e od trosek” przywraca poprawka *wolne od trosek* → *wolny od trosek*; a w wersie „Ach jak się konie pocić, g o n i ć mężę” obraz rycerskiego trudu, wieloletniego wysiłku wojowników greckich w trakcie walk pod Troją nabiera sensu dopiero po korekcie: *gonić* → *znoić* (‘ciężko pracować, trudzić się w pocie czoła’).

W edycjach dzieł *stricte* literackich, poetyckich równie poważne są błędy druku, które naruszają artystyczny kształt i estetyczne walory utworów. Tego rodzaju potknięcia odnotowano między innymi w pierwszym tomie przekładów wierszy rzymskiego poety. W sporządzonym przez Józefa Kobrańskiego tłumaczeniu *Pieśni III. Do Wirgiliusza* w księdze pierwszej widnieje, świadczący o niezbyt udanym zamiśle twórczym tłumacza, zapis: „ni się zląkł Afryki / Walecznych wichrów z wichrami północy” (s. 21–22). Takie domniemanie traci uzasadnienie po zapoznaniu się z zalecaną korektą: *wichrów* → *wiatrów*. Nie ma ona na celu warsztatowego szlifowania translacji, lecz przywrócenie tekstowi poprawnego brzmienia przez usunięcie rażącego powtórzenia. Powstało ono na etapie składu тому wskutek nieuwagi zecera, który zapewne zasugerował się podobieństwem brzmieniowym form synonimicznych: *wichrami* i *wiatrami*.

52 Zob. idem, *Słownik języka polskiego*, t. 1: A–F, wyd. 2 poprawne i pomnożone, Lwów 1854, s. 455–456 (hasło: *dosięgnąć*).

53 Zob. ibidem, s. 499–500 (hasło: *doścignąć*).

Do błędów druku naruszających formę wiersza należą również zmiany zakłócające harmonię brzmieniową utworów. Dotyczy to głównie pomyłek w wyrazach usytuowanych w pozycji rymowej. W *Zbiorze rytmów polskich* Minasowicza odnotowano trzy tego typu uchybienia wymagające poprawy: *patrzyła* → *patrzała* – rym do: *strzała* (cz. 2, s. 132, w. 7); *na nim* → *na niem*, a właściwie: *za nim* → *za niem* – rym do: *wzdychaniem* (cz. 3, s. 136, w. 19) oraz *powieki* → *na wieki* (cz. 3, s. 150, w. 6) – rym do: *powieki*. W ostatnim przypadku rażący błąd warsztatowy powstał wskutek powtórzenia wyrazu znajdującego się w klauzuli poprzedniego wersu, co dało efekt niezamierzonego rymu tautologicznego – skorygowanego dopiero przez wskazaną poprawkę. Natomiast w czwartej części poetyckiego zbioru zalecano zmianę: *szuka* → *sztuka* – rym do: *stuka* (s. 90, w. 9). Tego typu potknięcie, które spowodowało uchybienie warsztatowe w operze *Matka Spartanka...*, podano również w *Omyłkach* na końcu drugiego tomu *Poezji* (1788) Książnina⁵⁴. Polecenie: „«Wam naprzód honor i sława» ten wiersz tak poprawić: «Wam naprzód honor i chwala»”, tylko pozornie dotyczy konieczności zmiany synonimicznej w partii Chóru Kapłanów na stronie 41: *sława* → *chwala*. Zmiana ta przywraca bowiem poprawne brzmienie rymu: *chwala*–*wygrała*, notabene, celowo powtórzonego w następującym bezpośrednio po tym monologu Gminu.

Analogiczną omyłkę wskazano w edycji przekładów liryki Horacego, przy czym konsekwencją owego niedopatrzenia dodatkowo jest zmiana sensu poetyckiej wypowiedzi. W przekładzie *Pieśni XXIV. Do Wirgiliusza* z księgi pierwszej Minasowicz zastosował kilka inwersji łączących dość odległe wyrazy, co bez wątpienia utrudniało zecerowi zapamiętywanie fragmentów składanego tekstu. Zawierająca prośbę o natchnienie apostrofa poety do muzy z pozoru brzmi poprawnie w oświeceniowej edycji: „O, która czyste kochasz zdroje, / niech twoja ręka wieńce z kwiecica spleta / Lamiji memu, s ł o d k a m u z o m o j a!” (s. 121–122). Na błąd druku wyraźnie wskazuje jednak brak rymu, który powinien połączyć brzmieniowo pierwszy i trzeci wers, co przywraca poprawka: *moja* → *moje*. Poddany korekcie i wymagający poprzedzenia przecinkiem zaimek widniejący w klauzuli odnosi się bowiem nie do adresatki lirycznej wypowiedzi, lecz do wieńców będących w utworze metaforą uznania Horacego dla poetyckiego talentu przyjaciela – Lamii Eliusza.

Dodajmy, że kilka pozostałych potknięć drukarskich, które wskazano w dwóch wykazach zamykających edycję przekładów z Horacego, w niewielkim stopniu zakłóca lekturę utworów, ponieważ zbytnio nie zmieniają one sensu tych fragmentów lirycznych tekstów, w których zdarzyły się przeoczone potknięcia zecerów składających oba woluminy. Między innymi wskutek pomylenia dwóch nazw

54 Zob. *Omyłki* w wydaniu: F.D. Książnin, *Poezje*, t. 2, edycja zupełna, Warszawa: Drukarnia uprzywilejowana Michała Grölla, 1788, s. 280.

dotyczących elementów budowy okrętu – burtu (górnjej krawędzi) i burty (boku) statku⁵⁵ – w sporządzonym przez Książnika przekładzie *Pieśni XXIX. Do Mecenasa* z księgi trzeciej w drugim tomie edycji (s. 196) konieczna jest poprawka: *w dwuwiosłowej burcie* → *w dwuwiosłowym burcie*.

Mające wysoką rangę translatorskie przedsięwzięcie zadedykowane Stanisławowi Augustowi przygotowano z wielką starannością i troską o edytorski kształt obu woluminów. Świadczą o tym również korekty każdego tomu, a ich ślad noszą listy omyłek. W obu wykazach zamieszczono bowiem poprawki wprowadzone już do tekstów w czasie czytania korektowego, o czym przekonują zapisy: „Serów⁵⁶ z Indami” (t. 1, s. 61, wers 14 od góry), „próżny dwór” (t. 2, s. 289, wers 6 od dołu). Przy czym ostatnią poprawkę błędnie zredagowano w *Omyłkach: i próżny dór* → *dwór*. Wprowadzenie jej w takiej postaci spowodowałoby zniekształcenie miary wiersza po usunięciu trzech sylab. Możliwe, oczywiście, że zastosowano tu skrót myślowy, mając na uwadze jedynie zmianę w ostatnim wyrazie.

W sposób znaczący do edytorskiego sukcesu *Pieśni wszystkich Horacjusza...* bez wątpienia przyczynił się Minasowicz, o czym świadczy nie tylko jego udział w opatrywaniu komentarzami wierszy zgromadzonych w obu tomach i wyczulenie na różne zagadnienia związane z warszatem poetyckim⁵⁷, ale także – jak można sądzić – czuwanie nad poprawnością tekstów. W tym zakresie wykorzystał zapewne doświadczenia, które stały się jego udziałem przy wydawaniu własnej poezji niecałe dwie dekady wcześniej. Wyraźnie wskazują na to wykazy przeoczonych w korektach błędów druku w każdej z czterech części.

Nieco inny status niż omawiane dotąd korekty mają dwie warsztatowe poprawki (spośród trzech) zalecane w pierwszym tomie *Poezji puławskiego twórcy*. Nie korygują one błędów druku, tylko wprowadzają zmiany, jakich autor po przemyśleniu dokonał w utworach, mają zatem znamiona ostatecznego (już po wydrukowaniu tomów) szlifu wierszy. Zapisu: „Gdy wić hetmańska ruszyła pałasze...” (s. 52) w szóstej strofie ody I 23 *Do obywatela* dotyczy poprawka autorska: „Ten wiersz tak odmienić: «Gdy miłość kraju ruszyła pałasze»”. W opublikowanej wersji tekstu akcent pada na żołnierską subordynację dawnej szlachty, skuteczność jej rycerskiego rzemiosła i wojskową karność, które sprawiały, iż herbowa brać nie dla własnych korzyści, ale ze względu na poczucie stanowego obowiązku wyruszała z orężem na zwycięskie wyprawy wojenne zwoływane w obliczu zewnętrznego zagrożenia kraju. Wspomniana tu „wić hetmańska”, zwykle stosowana w liczbie

55 Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, s. 200 (hasło: *burt*).

56 Serowie to lud zamieszkujący niegdyś tereny Tybetu i zachodnich Chin.

57 Zob. B. Mazurkova, *O przypisach warsztatowych w polskiej książce poetyckiej drugiej połowy XVIII wieku*, w: *Komentarze i przypisy w książce dawnej i współczesnej*, red. B. Mazurkova, Katowice 2019, s. 100–148.

mnogiej, oznacza bowiem wezwanie na taką właśnie wyprawę w formie rozsyłanych witek łożowych, pęków powrozów lub widocznych z daleka ognisk, które zapalano na wzgórzach. Natomiast w zalecanej zmianie akcent pada na „miłość kraju”, czyli tak wysoko cenioną w oświeceniu cnotę patriotyzmu, która świadczyła o trosce obywateli o losy państwa i winna przejawiać się w pełnym poświęceniu dla dobra i bezpieczeństwa całej społeczności⁵⁸.

Trzecia poprawka zalecana w drugiej strofie ody III 6 *Do ks[iędza] Urbana Szostowicza, proboszcza chęcińskiego* ma z kolei na celu wzmocnienie w pieśni Filoksenosa (poety i filozofa, który więzieniem przypłacił krytykę wierszy Diodora Sycylijskiego, tyrana Syrakuz) pejoratywnej oceny pochlebców sprzeniewierających się cnotie, która wymaga szczerości i służby prawdzie – bez względu na konsekwencje, jakie trzeba będzie ponieść (s. 117). Taką intencję autora wyraża polecenie: „– «nagle porywczność strzymana...» te słowa tak odmienić: – «żywość podłości strzymana»”. Wspomniana porywczność dotyczy pośpiechu, w jakim rzesza pochlebców zmierza do pałacu tyrana. Natomiast zalecana poprawka przede wszystkim eksponuje nikczemność i niegodziwość ich postępowania podejmowanego z ochotą. Szlif warsztatowy tekstu doprowadził zatem do ważnej, jakościowej zmiany stylistycznego rejestru poetyckiej wypowiedzi, a tym samym jej etycznego, moralnego aspektu⁵⁹.

O tym, jak bardzo Książnin wyczulony był na różne kwestie i niuanse warsztatowe, świadczy między innymi zmiana zalecana w tekście opery *Cyganie...* w drugim tomie *Poezji*. W wykazie omyłek podano, że zapis „Między tą zgrają” (s. 201, w. 1) powinien brzmieć: „Pomiędzy zgrają”. Wskazana korekta zasadniczo nie zmienia sensu wypowiedzi Cyganki Jawnuty na temat uczestników jarmarku, którzy „waśnią się a biją”. Poprawka ta usuwa jednak drobne potknięcie w zakresie eufonii języka poetyckiego: „tą z g r a j ą”.

*

Bez szczegółowego zapoznania się z dziełami, które współcześnie nie uzyskały tak jak poezja Naruszewicza rzetelnie opracowanej edycji krytycznej, trudno jedno-

58 Zob. między innymi T. Krzyżak, *O powinnościach i heroizmie patrioty: „Do Krzysztofa Szembeka, koadiutora płockiego”*; B. Czwońóg-Jadczak, *O szkolnej i literackiej recepcji oktawy: [Święta miłości kochanej ojczyzny...]*, w: *Czytanie Krasickiego*, red. T. Kostkiewiczowa, R. Doktor i B. Mazurkova, Warszawa 2014, s. 89–103, 143–156.

59 Zmianę o charakterze stylistycznym wskazaną w *Omyłkach* w pierwodruku *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza omawia Konrad Górski (*Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich...*, s. 84–85; na s. 85 fotokopia erratowego zestawienia). W tym przypadku uzasadniona poprawka zmienia zapis widniejący w grafice dzieła, co potwierdza opinię, iż korekty błędów druku mogą wyrażać intencję twórczą autora.

znacznie stwierdzić, czy w przypadku omawianych zestawień błędów i poprawek w książkach z drugiej połowy XVIII wieku mamy do czynienia z wykazem wszystkich czy tylko niektórych potknięć druku, niedostrzeżonych w trakcie korekty. Z jednej strony fakt, iż w tych końcowych adnotacjach zamieszczano informacje nawet o najbardziej oczywistych literówkach (jak choćby w edycjach czteroczęściowego *Zbioru rytmów polskich* Minasowicza), niemal „automatycznie” korygowanych w trakcie lektury, skłaniałby do przyjęcia pierwszej opcji. Natomiast z innej – brak informacji o błędach druku w pewnych dziełach, nad których wydaniem czuwali między innymi Józef Andrzej Załuski czy Franciszek Bohomolec, przemawia za drugą możliwością.

W przypadku drobnych i łatwo rozpoznawalnych literówek impresorzy i wydawcy niejednokrotnie, jak można sądzić, rezygnowali z zamieszczania w książkach koniecznych poprawek, licząc na wyrozumiałe odniesienie się czytelników do nieznacznych uchybień druku, które nie naruszały sensu dzieł i nie zakłócały zbytnio ich lektury – co praktykuje się do dziś. Niezależnie od ustaleń współczesnych edytorów przygotowujących wydania krytyczne dzieł z epoki do takiego wniosku w pewnej mierze skłania również ujęta w tonie prośby dowcipna formuła końcowa z lwowskiego wznowienia pierwszego tomu *Komedii* (1758) Bohomolca, którą zastąpiono wykaz błędów, z jakimi odbiorca zetknie się w książce w trakcie lektury sztuk: „*Errata* w tej książce popraw, łaskawy Czytelniku”⁶⁰. Tego typu zapisy, zamieszczane jednak pod zestawieniami dostrzeżonych omyłek i zalecanych zmian, a nie zamiast nich, mają, oczywiście, tradycję przed wiekiem XVIII. Odwoływały się one do wyrozumiałości odbiorcy dla potknięć impresorów i służyły pozyskaniu przychylności zarówno dla drukarza, jak i dla autora oraz samego dzieła. Dość wspomnieć, że w *Kronice wszytkiego świata...* Marcina Bielskiego wykaz błędów i wymaganych zmian zamyka prośba o skorygowanie innych, niewskazanych pomyłek: „Ostatka się domyślaj”⁶¹. Także w przywołanej już edycji *Władysława IV...* Samuel Twardowski po liście potknięć impresora odwołał się do życzliwości czytelnika, przypuszczając zapewne, że w książce są jeszcze inne, niedostrzeżone niedostatki. Kierując się zasadą *captatio benevolentiae*, upraszał odbiorcę: „Upatrzysz więcej, a co nie przypadnie, / Będiesz li łaskaw, poprawisz sam snadnie”⁶².

60 Zob. przytoczony zapis w edycji: F. Bohomolec, *Komedie*, t. 1, za pozwoleniem starszych przedrukowane, Lwów: Drukarnia Jana Szlichtyna, 1758, s. 397. Do tomu nie załączono wykazu błędów druku, chociaż występują w nim liczne omyłki, nie tylko w tekście głównym, ale także w paginacji. Zob. hasło *Bohomolec Franciszek* w: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3: *Stulecie XV–XVIII w układzie abecadlowym*, t. 2 (13), Kraków 1894, s. 224.

61 M. Bielski, *Pobłądzenie zwłaszcza w niebytności mojej...*, s. 296.

62 Zob. końcowy dwuwiersz, zamykający wypowiedź Samuela Twardowskiego *Do Czytelnika łaskawego* z wykazem błędów w edycji: idem, *Władysław IV...*, k. [Nn₂].

Zapisy prozą lub wierszem pełniące te same funkcje umieszczono także w kilku edycjach z XVIII wieku. W pierwszym tomie *Pieśni wszystkich Horacjusza...* pod sprostowaniami widnieje skierowana do przyszłego odbiorcy prośba o skorygowanie pozostałych potknięć druku, które dostrzeże on w trakcie lektury przekładów poezji rzymskiego liryka: „Inne omyłki sam, Czytelniku, łaskawie popraw”. Analogiczny zapis widnieje po dwóch poprawkach w woluminie drugim: „Resztę Czytelnik łaskawy sam poprawi”. Zbliżonym zaleceniem zakończono w drugim tomie przekładu *Dzieł wszystkich Tacyta* umieszczoną pod wykazem omyłek adnotację, która dotyczy błędnej paginacji stron 340–348: „NB Po liczbie karty 439 stała się omyłka liczbowa w całym arkuszu pod literą Hhh. Inne łaskawie sam popraw”. Podobnie brzmi prośba w drugim tomie *Historii Jana Karola Chodkiewicza...* widniejąca pod wykazem błędów: „Inne omyłki drobniejsze sam, Czytelniku łaskawy, popraw”. Przywołajmy jeszcze rymem związaną prośbę w *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...* Minasowicza, którą oddzielono od *Poprawy omyłek druku*: „Mniejszym łaskawy omyłkom przebaczy / Czytelnik lub je sam poprawić raczy”.

Tego typu zalecenia z kręgu topiki *captatio benevolentiae* nie były tylko przejawem pustej retoryki, lecz faktycznie skłaniały odbiorców do czujności i projektowały ich określone postawy wobec tekstów. Wymownie świadczą o tym odręczne korekty naniesione przez czytelników w książkach z XVIII wieku. Stosując się do prośby umieszczonej pod wykazem poprawionych błędów druku w *Zbiorze mniejszym poezji polskich drobniejszych...*, użytkownik albo właściciel jednego z egzemplarzy tego tomiku rzetelnie wprowadził odręcznie odnotowane potknięcia – wyjąwszy dwie omyłki: w zapisie łacińskim (s. 179, w. 10) i w polskim (s. 96, w. 8)⁶³. Z kolei nieznaną czytelnik *Zabarwek wierszem i przykładów obyczajnych* (1780) Karpińskiego na końcowej karcie *verso*, bezpośrednio pod ostatnią pozycją spisu treści (*Regestru*), sam wprowadził sprostowania zauważonych w trakcie lektury, a nieodnotowanych przez drukarnię dziesięciu błędów i nazwał je „Omyłki znaczniejsze”⁶⁴.

Wykazy dostrzeżonych potknięć druku oraz ich poprawek same w sobie zawierały wskazane już zalecenia skłaniające do naniesienia zmian w konkretnych miejscach tekstu. Dodatkowe prośby i zachęty w tej sprawie w ówczesnych publikacjach umieszczano nie tylko w przywołanych zapisach dotyczących korekty wszelkich, także niewyszczególnionych omyłek, ale również w pełniących analogiczną funkcję

63 Zob. J.E. Minasowicz, *Zbiór mniejszy poezji polskich drobniejszych...*, egz. Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVIII. 6270. Rezygnacja z drugiej poprawki może wskazywać na dość duży dystans dzielący wydanie tomiku na początku dziewiątej dekady XVIII w. od naniesienia odręcznych poprawek w czasie, gdy pierwotna odmiana przysłówka *mało* z końcówką *-u* w dopełniaczu liczby pojedynczej brzmiała już archaicznie – stąd rezygnacja ze wskazanej korekty.

64 Zob. „Omyłki znaczniejsze” odręcznie naniesione w tomiku: F. Karpiński, *Zabarwki wierszem i przykłady obyczajne*, Lwów: Druk[arnia] Kazimierza Szlichtyna, 1780, k. 1_v, egz. Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVIII-5859.

i opatrzonych odrębnymi tytułami wierszach z kierowanymi do użytkowników ksiąg wypowiedziami drukarzy i wydawców. Przy czym z poczynionych rozpoznań wynika, że żywotność tego typu elementów edytorskiej oprawy dzieł z wolna wygasła po połowie XVIII wieku. Owe cząstki ramowe, ukierunkowane na nawiązanie kontaktu z czytelnikiem, interesującą realizację uzyskały, co już sygnalizowano, w czterech tomach encyklopedii Benedykta Chmielowskiego, gdzie pisarz umieścił je przed długimi wykazami dostrzeżonych omyłek druku.

Jak ustaliła Mariola Jarczykowa⁶⁵, pisarz ten usilnie zabiegał, aby jego dzieło otrzymało staranny kształt wydawniczy, toteż w krótkim wierszu, którym poprzedził zestawienie błędów druku w pierwszym tomie encyklopedii (*Errorów drukarskich registr i ekskuza*), dość swobodnym tonem usprawiedliwiał liczne omyłki szpecące efekty wielkiego trudu autora i w tym względzie odwoływał się do wyrozumiałości czytelnika: „Co zrobi ciężka praca, drukarz psuje prasą, / Nie dziw, bo druk jest z sady – toć nie jest okrasą”⁶⁶. Z analogiczną intencją pisarz skierował tak samo zatytułowaną wypowiedź do przyszłego odbiorcy dzieła i użytkownika książki w drugim tomie naukowej publikacji:

» Mędrzec to przyzna każdy bez wszelkiego sporu,
 Że druk i labirynt nie jest bez erroru,
 Więc poprawi czytelnik to sam, to z Regestru,
 Nie podając autora do cenzur sekwestru⁶⁷.

W wierszu mającym na celu nawiązanie przyjaznego kontaktu z czytelnikiem, który w swoim czasie wyda opinię o dziele i autorze, Chmielowski rozwinął postrzeżany w szerszym kontekście problem drukarskich błędów i tym razem bezpośrednio już skierował do przyszłego użytkownika encyklopedii prośbę o poprawę „errorów”. W pierwszym przypadku odwołał się do autorytetu mądrości, a w drugim – liczył na życzliwość dla autora.

Ten ostatni wątek w kilku wariantach pisarz rozwinął w „ekskuzie”, którą w następnej części uczonego dzieła zamieścił przed wykazem błędów w obrębie rozbudowanej cząstki ramy wydawniczej o tytule: *Errorów drukarskich registr, korekta i ekskuza w tej trzeciej części „Aten” popełnionych*:

» Ostrowidza tu trzeba, ten postrzeże błędy;
 Mądrego czytelnika, ten wybacza wszędy.

65 M. Jarczykowa, *Literacka rama wydawnicza „Norwych Aten”...*, s. 124–125.

66 B. Chmielowski, *Errorów drukarskich registr i ekskuza*, w: idem, *Norwe Ateny*, cz. 1, k. [Rrrrr₃]r.

67 Idem, *Errorów drukarskich registr i ekskuza*, w: idem, *Norwe Ateny*, cz. 2, k. Dddddd_v.

Ten dociekl z wielkich legend, że w druku errory
 Koniecznie trafiają się, tu się kładą zbiory
 Ich co większe, a mniejsze mędrzec czytający
 Sam poprawi, bliźniego honor kochający⁶⁸.

W obliczu licznych pomyłek drukarskich w tomie, o czym wymownie świadczył następujący dalej wykaz błędów oraz ich poprawek, pisarz przede wszystkim odwołał się w wierszu do mądrości, rozwagi, życiowego doświadczenia oraz wielkoduszności czytelnika. Na tych filarach oparł nadzieję na wyrozumiałe odniesienie się odbiorcy do licznych, poprawionych skrupulatnie przez autora potknięć powstałych z winy impresora. Chmielowski miał zapewne świadomość, że na tym wykazie nie wyczerpuje się lista błędów druku, sformułował więc *expressis verbis* prośbę, którą w kilku wariantach stosowali też wydawcy w książkach opublikowanych w następnych dekadach XVIII wieku. Dotyczy ona poprawienia przez czytelnika innych, drobnych omyłek, nieodnotowanych w erratowym zestawieniu.

Kierując do przyszłego użytkownika książki analogiczną wypowiedź w tomie wieńczącym dzieło, pisarz w pierwszej kolejności zwrócił uwagę na podejmowanie usilnych i pilnych starań o nadanie encyklopedii nienagannego kształtu edytorskiego. Na wyrozumiałe odniesienie się czytelnika do licznych błędów druku w tomie, przeoczonych mimo rzetelnie przeprowadzanych korekt, obliczone są tu uwagi dotyczące trudności, jakie z dostrzeżeniem wszystkich omyłek mają nawet osoby doświadczone w tym zakresie. W tonie zbliżonym do popularnych w dawnej książce „wierszy do zoila”, Chmielowski wyraził nadzieję, iż jego dzieło trafi do rąk mądrego czytelnika, który łaskawie wybaczy potknięcia i doceni piarsarski trud, a nie do krytyka doszukującego się wyłącznie mankamentów, nawet jeśli nie jest w stanie ocenić merytorycznej wartości dzieła:

» A wiesz, z czego drukarskie są czarne kolory?
 Tylko z sadzy zaprawnej; stąd też są errory
 I makuły⁶⁹ – tych autor i korektor pilny
 Nie postrzeże częstokroć, choć w tym kunszcie dzielny.
 Chyba czytelnik Argus stooczny, ciekawy
 Nad liter ułożeniem lub w cenzurze żwawy.
 Lecz (który się zna na tym) nie szkodzi to sprawcy

68 Idem, *Errorów drukarskich registr, korekta i ekskuza w tej trzeciej części „Aten” popełnionych*, w: idem, *Nowe Ateny*, cz. 3, k. Rrrrv.

69 makuła – skaza, plama.

Operis, chyba wpadnie w ręce niełaskawcy.
 Ale prawdziwie mądry, w którym grzeczność, cnota,
 Przebaczy – mruczy zoil albo idyjota.
 A na takich natrafić, za nic u autorów,
 Odbierając od mądrych tysiące honorów⁷⁰.

Jak można zauważyć, w każdym z czterech przywołanych wierszy Chmielowski pośrednio lub *expressis verbis* wyraził nadzieję, że liczne błędy druku nie położą się cieniem na wielkim trudzie, jakiego wymagało napisanie i wydanie obszernego dzieła, co między innymi wiązało się ze sprawowaniem przez pisarza pieczy nad korektami kolejnych tomów *Nowych Aten*. Potwierdzenie tych prac odnajdujemy w wierszowanej wypowiedzi, którą literat skierował do przyszłych odbiorców w czwartej części swojej publikacji. Jako „autor czuły”, skarżył się na obwinianie go o błędy druku, chociaż z pilnością starał się ustrzec dzieło przed tymi potknięciami:

» Wiedząc, że są i w Słońcu, i Księżycu plamy,
 I w perłach są *vitia*⁷¹, choć je wschodnie kramy
 Nam drogo eksportują, dopieroż makuły
 Biały papier mieć może, chociaż autor czuły
 Ich strzeże się, lecz drudzy gdy zmylą pisarze,
 On tych omyłek z nimi jest podległy karze⁷².

Wyrażona tu skarga nie była tylko pustą deklaracją, która wynikałaby jedynie z próby pozyskania przez Chmielowskiego wyrozumiałości i przychylności odbiorcy, o czym świadczy troska literata związana z wydawniczymi losami pierwszej i drugiej części encyklopedii. Pod koniec drugiego woluminu dzieła pisarz tak oto wybiegał myślą w przyszłość:

» a ja kończę pracę moję na nieukończoną Boga w Trójcy Jedyne go
 chwałę, to jeszcze *pro ultimo*⁷³ kładąc *puncto*, że jeżeliby Bóg to sporządził, aby te książki moje obie były gdzie przedrukowane, tedy upraszam, abym ja autor dał swoje wykorygowane egzemplarze i od

70 Idem, *Errorów drukarskich registr, korekta i ekskuza*, w: idem, *Nowe Ateny*, cz. 4, k. [Hhhh₂]v.

71 *vitia* – skazy, usterki.

72 Idem, *Przedmowa do czytelnika uczonego, grzecznego, rozeznanego i legisty wielkiego*, w: idem, *Nowe Ateny*, cz. 4, k. [4]v.

73 *pro ultimo... puncto* – jako ostatni punkt, na koniec.

errorów drukarskich emundowane⁷⁴, proszę o to *iterum iterumque*⁷⁵.
Mieszkam pod Rohatynem w Firlejowie, miasteczku od Lwowa o mil
6 ku Pokuciu⁷⁶.

Przytoczona wypowiedź świadczy, że Chmielowskiemu rzeczywiście zależało, aby w następnych edycjach encyklopedii skorygowano omyłki, jakie dostrzegł i sam poprawił.

Trzy drobiazgi poetyckie, które pełnią zbliżoną funkcję do przywołanych wierszy z *Nowych Aten*, zostały zamieszczone w drugiej trzeciej i czwartej części *Zbioru rytmów polskich* Minasowicza po wykazie *Omyłek drukarskich*⁷⁷. W odróżnieniu jednak od tekstów dziekana rohatyńskiego, wszystkie trzy ujęte są w formę wypowiedzi skierowanej do czytelnika nie przez twórcę wieloczęściowego dzieła, lecz przez drukarza. Przy czym fakt, iż każdy wiersz następuje po łacińskiej wersji tekstu (*Typhotheta Lectori*, *Chalcographus Lectori* i *Typographus Lectori*), skłania do przypuszczeń, że wyszły one spod pióra samego autora i wydawcy w jednej osobie.

W drugiej i trzeciej części poetyckiego zbioru krótkie wiersze zatytułowane są *Drukarz do Czytelnika*. W pierwszym z nich sugestywnie dobrane przykłady uświadamiają odbiorcy, iż błędy druku, podobnie jak różnego typu niedogodności i mankamenty występujące w naturze oraz skazy szpecące człowieka, są naturalnym elementem świata:

» Ciernie z różą graniczy, w ogrodach się rodzi
Chwast, słońce zmaży cierpi, cień za światłem chodzi.
Bywa pod czas brodawka i w najgładszej twarzy,
Tak i w księdze omyłka drukarska się zdarzy.

Autor starał się pozyskać życzliwość i przychyłność czytelnika dla książki oraz jej twórców, pośrednio zwracając uwagę na fakt, iż omyłki w publikacjach nie wynikają z lekceważenia czy zaniedbywania obowiązków przez pracowników oficyn.

W sposób bardziej zwięzły i mniej upoetyzowany przesłanie przytoczonego utworu wyraża drugi wiersz: „Nie masz doskonałego nic, są błędy wszędzie / I książka bez omyłek drukarskich nie będzie”. Natomiast w zatytułowanym *Drukarz Czytelnikowi* trzecim wierszu, który zamyka edycję czteroczęściowego *Zbioru ryt-*

74 emundowany – oczyszczony.

75 *iterum iterumque* – znowu i znowu; wciąż.

76 Idem, *Nowe Ateny*, cz. 2, k. [Bbbbb₄]v.

77 Wstępne rozpoznania dotyczące tych wierszy zob. we *Wprowadzeniu* do książki: B. Mazurkowa, „*Weksle prawdy i nieprawdy*”..., s. 14–15.

mów polskich, informację o najczęstszych pomyłkach zdarzających się zecerowi przy składaniu księgi dopełnia odwołująca się do rozwagi prośba o wyrozumiałość dla owych potknięć i o poprawę omyłek:

» Jeśli gdzie przełożona, ujęta litera
Lub przydana – omyłka lekka to zecera*.
A zatem Czytelnika dyskretny rozsądek
Wybaczy i poprawi taki nieporządek.

Bezpośrednio pod wierszem autor określił funkcje innych pracowników oficyny wydawniczej: „Zecer, co składa. Preser, co wybija. Giser, co odlewa litery. Terminy i nazwiska drukarskie”. Właśnie przez takie uściślenie personalny charakter kontaktu czytelnika z książką, najczęściej przejawiający się w myślach i wyobrażeniach o autorze dzieła, wzbogaca wskazanie osób, których umiejętności i konkretne prace umożliwiły nadanie rękopiśmiennej wersji utworu formy drukowanej i udostępnienie jej wielu odbiorcom.

Ujęte wierszem lub prozą dodatkowe cząstki ramowe, które zawierają zdroworozsądkowe uwagi na temat błędów druku oraz zachęty i prośby dotyczące naniesienia wskazanych, a nawet nieodnotowanych zmian, z jednej strony są wyrazem troski o poprawne ukształtowanie tekstów, naruszone przez owe pomyłki, a z drugiej patronuje im dążenie do pozyskania nie tylko dla dzieła i autora, ale także dla książki i jej twórców przychylności czytelników, którzy z wyrozumiałością i zrozumieniem odniosą się do podanych i zauważonych przez siebie potknięć. Wypowiedziami skierowanymi do odbiorców impresorzy, wydawcy, a niekiedy nawet sami autorzy (jeśli aktywnie uczestniczyli w przygotowaniu edycji własnych utworów) wprowadzali dzieła w obieg czytelniczy. Tworzyli tym samym w strukturze książki komunikacyjną kłamrę kompozycyjną, którą otwierały przedmowy i inne wstępne wypowiedzi ukierunkowujące przyszłą lekturę tekstów zamieszczonych w danym druku.

*

Kontakt czytelnika z książką z oczywistych względów przebiega (z niewielkimi odstępstwami) w porządku linearnym. Z logicznego punktu widzenia adnotacje wskazujące miejsca, w których należy uwzględnić poprawki przywracające tekstowi właściwe brzmienie, powinny zatem znajdować się nie na końcu druku, ale w obrębie preliminariów, anonując omyłki oraz wymagane poprawki, których odbiorca winien być świadom i które powinien uwzględnić podczas lektury, aby nie narazić

się na niezrozumienie bądź błędne odczytanie sensu konkretnych fragmentów dzieł. Takie rozwiązanie byłoby uzasadnione⁷⁸, lecz – by tak rzec – niepolityczne, na pierwszy plan wysuwałoby bowiem nie zalety edytorskiego ukształtowania danej publikacji, zwykle podkreślane w przedmowach wydawców bądź drukarzy, ale jej wady, wynikające z potknięć impresorów, uchybień przeoczonych na etapie korekty. Siłą tradycji zatem w książkach XVIII wieku i następnych stuleci – aż po dziś, wykazy omyłek i poprawek, jeśli w ogóle zostały sporządzone, lokowane są (wyjąwszy wskazane odstępstwa od reguły) na końcowych kartach druków – a współcześnie na odrębnych kartonikach, luzem umieszczanych lub wklejanych w konkretnym miejscu. Zestawienia te stanowią pochlebne świadectwo troski o poprawne brzmienie tekstów oddawanych do rąk czytelników, aczkolwiek praktyka skłania do refleksji, iż w większym zakresie korzystają z nich po latach wydawcy przygotowujący reedycje dzieł niż sami odbiorcy po zakończeniu lektury – przed jej rozpoczęciem bowiem rzadko kto poszukuje erratowego zestawienia.

W związku z edytorskim aspektem wykazów omyłek i likwidujących je poprawek, zyskującym na znaczeniu, jeśli wydawnicze losy dzieła nie kończą się na pierwodruku, należy pamiętać o zróżnicowanym usytuowaniu tych zestawień w strukturze dawnej książki. Umieszczenie korekty dostrzeżonych błędów bezpośrednio pod dziełem lub na stronie *verso* ostatniej karty druku gwarantowało zachowanie jej w tomie i umożliwiało kolejnym, także znacznie oddalonym w czasie, użytkownikom książki zapoznanie się z wymaganymi zmianami w tekstach, nawet jeśli czynili to po zakończeniu lektury. Jeśli natomiast włączone do edycji informacje o dostrzeżonych omyłkach druku, które należało skorygować, aby teksty uzyskały poprawną postać, znajdowały się na dodatkowych kartach, nie zawsze dotrwały do naszych czasów. Między innymi brak ich w niektórych egzemplarzach edycji z przekładami Morsztynów⁷⁹, drugiego tomu *Historii narodu polskiego...*⁸⁰ czy *Zbioru mniejszego poezji polskich drobniejszych...*⁸¹ Możliwe, że zostały usunięte w trakcie

78 Rozwiązanie takie zastosowano między innymi w dwóch współczesnych edycjach, które zrealizował Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: *Korespondencja Franciszka Karpińskiego z lat 1763–1825*, zebrał i do druku przygotował T. Mikulski, komentarz oprac. R. Sobol, Wrocław 1958; *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796*, z papierów po L. Bernackim uzupełnił, oprac. i wyd. J. Platt, red. T. Mikulski, [teksty i zwroty łacińskie tłum. K. Zathey, teksty francuskie tłum. H. Devely], Wrocław 1959.

79 Zob. tom „*Psyche*” *Lucyjana, Apulejusza, Marina...* ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVIII.2200.

80 Zob. egzemplarz dzieła ze zbiorów Książnicy Zamoyskiej, sygn. Sd. XVIII – źródło: 1575 – KZ.

81 Zob. egzemplarz tomiku ze zbiorów Biblioteki Instytutu Badań Literackich PAN, sygn. XVIII.1.60. Fotokopia karty tytułowej z tego zdefektowanego egzemplarza została zamieszczona w artykule Agnieszki Lis-Listwon, *Problemy edytorskie wydania „Zbioru mniejszego poezji polskich drobniejszych” Józefa Epifanio Minasowicza, „Sztuka Edycji”* 2018, nr 2, s. 29. Pozostaje nadzieja, że w trakcie prac nad przygotowywanym wydaniem krytycznym *Zbioru mniejszego poezji polskich drobniejszych...* edytor podda obserwacji także zachowane egzemplarze z wykazem błędów i poprawek, co między

prac intrologatorskich przy wykonywaniu nowych opraw, zleconych przez kolejnych właścicieli książek. Współcześni wydawcy dawnych dzieł powinni wziąć to pod uwagę – optymalne byłoby (nie tylko na potrzeby edycji krytycznej) dotarcie do wszystkich zachowanych egzemplarzy edycji z epoki, aby uzyskać dostęp do pełnej wersji publikacji – z ewentualnym wykazem dostrzeżonych omyłek druku i poprawek włącznie.

BIBLIOGRAFIA PODMIOTOWA*

Anakreon poeta grecki, [przekłady A.S. Naruszewicza i J. Kochanowskiego], Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1774.

Bohomolec F., *Komedie*, t. 1, za pozwoleniem starszych przedrukowane, Lwów: Drukarnia Jana Szlichtyna, 1758.

Chmielowski B., *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na „classes” podzielona, mądrym dla memoriatu, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, cz. 1–4, Lwów: Drukarnia Pawła Józefa Golczewskiego, 1745–[1756].

Karpiński F., *Zabawki wierszem i prozą*, t. 7, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u Ks[ięży] Scholarum Piarum, 1787.

Karpiński F., *Zabawki wierszem i przykłady obyczajne*, Lwów: Druk[arnia] Kazimierza Szlichtyna, 1780, egz. Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVIII–5859.

Kniaźnin F.D., *Poezje*, t. 1–2, edycja zupełna, Warszawa: Drukarnia uprzywilejowana Michała Grölla, 1787–1788.

Krasicki I., *Pan Podstoli na trzy księgi podzielony*, [cz. 1], Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1778.

[Krasicki I.], *Solenizant, komedia w trzech aktach*, Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1780.

Minasowicz J.E., *Zbiór mniejszy poezji polskich drobniejszych albo Supplement do zbioru większego rytmów jego ojczystych, wydane w dwóch tomach, a w czterech częściach w Warszawie R[oku] P[olskiego] 1755–[17]56. Przydane są na końcu łacińskie tegoż autora poezje etc.*, Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1782.

Minasowicz J.E., *Zbiór rytmów polskich*, cz. 1–4, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej Collegii Scholarum Piarum, nakładem Krzysztofa Nicolai, 1755–1756.

Naruszewicz A.S., *Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[iteńskiego]*, t. 2, Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci, 1781.

Naruszewicz A.S., *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 2–3, Warszawa: Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej uprzywilejowana Gröllowska, 1780–1781.

Pieśni wszystkie Horacjusza przekładania różnych, t. 1–2, [wyd. A.S. Naruszewicz, J.E. Minasowicz], Warszawa: Nakładem Michała Grölla, 1773[–1774/1775].

Tacyt K.K., *Dzieła wszystkie*, t. 1–2, przekładania A.S. Naruszewicza, Warszawa: Drukarnia J. K. M. i Rzeczypospolitej S[ocietatis] I[esu], 1772–1773.

innymi umożliwi wprowadzenie wskazanych zmian, a samo to zestawienie zostanie odnotowane w komentarzu edytoralnym wraz z końcową prośbą związaną rymem.

* W bibliografii odnotowano edycje staropolskie i z drugiej połowy XVIII wieku, w których znajdują się wykazy omyłek druku z poprawkami, a także dotyczące ich wierszowane i ujęte prozą teksty – bez wyodrębniania tytułów tych części ramy wydawniczej dzieł.

BIBLIOGRAFIA PRZEDMIOTOWA

TEKSTY

Bielski M., *Kronika wszytkiego świata na sześć wieków, monarchije czterzy rozdzielona, z kosmografią nową i z rozmaitemi królestwy, tak pogańskimi, żydowskiemi, jako i krześcijańskimi, z Sybillami ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty cesarskie, papieskie i tych królów z ich królestwy: asyryjskich, egipskich, żydowskich, greckich, perskich, tureckich, węgierskich, czeskich i innych rozmaitych, tak królów, książąt, jako innych przelożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551, są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana*, Kraków: [b.d.], 1551.

[Bohomolec F.], *Przemowa*, w: A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 1, wyd. B. Wolska, Warszawa 2005.

Chmielowski B., *Przedmowa do czytelnika uczzonego, grzecznego, rozeznanego i legisty wielkiego*, w: idem, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na „classes” podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erylowana*, cz. 4, Lwów: Drukarnia J. K. M. Collegii Societatis Iesu, [1756].

Korespondencja Franciszka Karpińskiego z lat 1763–1825, zebrał i do druku przygotował T. Mikulski, komentarz oprac. R. Sobol, Wrocław 1958.

Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796, z papierów po L. Bernackim uzupełnił, oprac. i wyd. J. Platt, red. T. Mikulski, [teksty i zwroty łacińskie tłum. K. Zathay, teksty francuskie tłum. H. Devehy], Wrocław 1959.

Morsztyn S., *Hippolit, tragedia jedna z dziesięci, które wierszem łacińskim napisał Seneka, na polskie przetłumaczona. Andromacha. Tragedya z francuskiego przetłumaczona*, wyd. M. Bajer, R. Rusnak, Warszawa 2016.

Owidiusz Naso P., *Księgi Metamorphoseon to jest Przemian...* przez W. Otwinowskiego na polskie przetłumaczone i do druku podane, Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1638.

Owidiusz Naso P., *Metamorphoseon, to jest Przeobrażenia*, ksiąg piętnaście, przekładania J. Żebrowskiego, Kraków: Drukarnia Franciszka Cezarego, 1636.

Przemowa, w: *Sielanki polskie z różnych autorów zebrane, a teraz świeżo dla pożytku i zabawy czytelników przedrukowane*, Warszawa: Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów, nakładem Towarzystwa Literatów w Polsce ustanowionej, 1770.

„Psyche” Lucyjana, *Apulejusza, Marina, „Cyd albo Roderyk”, komedya hiszpańska, „Hippolit”, jedna z tragedij Seneki, „Andromacha”, tragedia z francuskiego przetłumaczona*, [b.m.r.].

Twardowski S., *Władysław IV, król polski i szwedzki*, Leszno: Daniel Vetter, 1649.

Twardowski S., *Wojna kozacka późniejsza przez Najjaśniejszego Jana Kazimierza, króla polskiego i szwedzkiego, poparta i skończona szczęśliwie w roku 1651*, Leszno: Daniel Vetter, [1651–1655].

Załuski J.A., *Przemowa do nietaskawego Czytelnika, bo łaskawy i zrozumie, i wyrozumie, i przebaczy*, w: idem, *Zbiór rytmów przez wierszopisów żyjących lub naszego wieku zeszytych pisanych*, t. 3, Warszawa: [b.d.], 1754.

OPRACOWANIA

Borowy W., *Poezja polska w wieku XVIII, [Czasy saskie]*, Kraków 1948.

Czwornóg-Jadczak B., *O szkolnej i literackiej recepcji oktawy: [Święta miłości kochanej ojczyzny...]*, w: *Czytanie Krasickiego*, red. T. Kostkiewiczowa, R. Doktor i B. Mazurkowska, Warszawa 2014.

Encyklopedia książki, t. 1: *Eseje, A–J*, red. A. Żbikowska-Migoń i M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.

Encyklopedia wiedzy o książce, red. naczelna A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław 1971.

Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3: *(Obejmująca druki stuleci XV–XVIII w układzie abecadłowym)*, t. 23, [z. 2]: *Litera Z–Zażdrość*, zespół red. A. Borowski [et al.], do druku przygotowała Z. Otczykowska, Kraków 2000.

- Bibliografia polska*, cz. 3: *Stulecie XV–XVIII w układzie abecedlowym*, t. 2 (13), Kraków 1894.
- Górski K., *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, wstęp M. Strzyżewski, Toruń 2011.
- Gramatowski W., *Franciszek Bohomolec – wydawca, prefekt drukarni i redaktor „Wiadomości Warszawskich”, „Roczniki Biblioteczne”* 1970, t. 14, nr 3/4.
- Jarczykowa M., *Literacka rama wydawnicza „Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 5: *Informacja naukowa – bibliotekarstwo – zagadnienia wydawnicze*, red. A. Jarosz, Katowice 1992.
- Kostkiewiczowa T., *„Księgi, wiersze, dzienniki...”*. *O poglądach na książki i czytanie w epoce oświecenia i w pismach Ignacego Krasickiego*, w: „Prace Literackie”, t. 31: *Antynomie Oświecenia. Tom specjalny w 200 rocznicę Konstytucji 3 maja*, red. P. Matuszewska, B. Zakrzewski, Wrocław 1991.
- Kostkiewiczowa T., *Krytyka literacka w Polsce w epoce oświecenia*, w: E. Sarnowska-Temierusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI i XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, Wrocław 1991.
- Krzyżak T., *O powinnościach i heroizmie patrioty: „Do Krzysztofa Szembeka, koadiutora płockiego”*, w: *Czytanie Krasickiego*, red. T. Kostkiewiczowa, R. Doktor i B. Mazurkova, Warszawa 2014.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2 poprawne i pomnożone, Lwów 1854–1860.
- Lis-Listwon A., *Problemy edytorskie wydania „Zbioru mniejszego poezji polskich drobniejszych” Józefa Epifanio Minasołowicza, „Sztuka Edycji”* 2018, nr 2.
- Loth R., *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006.
- Łysek W., *Errata, czyli błędy ujawnione, „Wydawca”* 2004, nr 2.
- Marczewska-Stańdowa E., *Listy Elżbiety Drużbackiej*, w: *Miscellanea z doby Oświecenia*, [t.] 1, [red. Z. Goliński], Wrocław 1960.
- Mazurkova B., *O przypisach warsztatowych w polskiej książce poetyckiej drugiej połowy XVIII wieku*, w: *Komentarze i przypisy w książce dawnej i współczesnej*, red. B. Mazurkova, Katowice 2019.
- Mazurkova B., *O reklamie wydawniczej w przedmowach edytorów i drukarzy polskich doby oświecenia*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 5: *Informacja naukowa – bibliotekarstwo – zagadnienia wydawnicze*, red. A. Jarosz, Katowice 1992.
- Mazurkova B., *„Weksle prawdy i nieprawdy”*. *Studia literackie o książce oświeceniowej*, Warszawa 2011.
- Ocieczek R., *O różnych aspektach badań literackiej rami wydawniczej w książkach dawnych*, w: *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Katowice 1990.
- Pawiński A., *Michał Gröll. Obrazek na tle epoki stanisławowskiej z dodaniem spisu wydawnictw Gröll’a ułożonego przez Zygmunta Wolskiego*, Kraków 1898.
- Socha K., *Typografia publikacji pochodzących z drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego 1674–1819*, Kraków 2016.
- Starnawski J., *Praca wydawcy naukowego*, Wrocław 1979.
- Wolska B., *Komentarz edytorski*, w: A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 1–4, wyd. B. Wolska, Warszawa 2005–2015.

SŁOWA KLUCZE: errata, książka drukowana, wiek XVIII, rama wydawnicza, wiersze „do czytelnika”

MISTAKES OF PRINTERS AND THE STATEMENTS RELATING TO BOOK PRINTING ERRORS IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY. A RECONNAISSANCE

The source of discussion in the article are lists of errors, included in publications from the second half of the eighteenth century, detailing mistakes identified in print and the corrections, and addressed to the future readers of these statements, written by printers, publishers, and authors. These two interconnected elements are characterised in the article as contributing to the front matter and end matter of literary and scholarly works, as well as to the structure of a book, and as an important symptom of entering works into circulation. After a discussion of the formal traits of the errata in books of the bygone era, the types and frequency of printing mistakes collected in the errata are explored, in conjunction with an attempt at determining the likely consequences of those errors, which were not included, on the reading of the texts. In the next part of the article, the focus is on the statements made to the readers in relation to the printing errors. The article also explores the source material as one of the elements of publishing practice, changing with time and subject to modernisation, which should also be acknowledged in contemporary editions of historical works.

KEY WORDS: erratum, printed book, eighteenth century, front matter and end matter, poems 'to the reader'